

81.633.1

T98

Б.Тўхлиев, Ҳ.Алиқулова

ИФОДАЛИ ЎҚИШ

тўгараги учун материаллар

3.1
8

FF0000001054

Тошкент-2011

81.633.1

T98

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
 ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
 НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
 ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

«Ифодали ўқиш»

тўрагаги учун материаллар

8178

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
 КУТУБХОНА...

ALISIER NAWOZIY NOMIDAGI
 ToshDUPTAU
 AXBOROT-RESURS MARKAZI

012853/72

ТОШКЕНТ - 2011

УДК: 372.4(072)

Ушбу китобда «Ифодали ўқиш» тўғарагида фойдаланиш учун тегишли материаллар жамланган. Ундан олий ўқув юртлиридагина эмас, балки таълимнинг турли боскичларида махсус тўғарақларни ташкил этишда фойдаланиш мумкин. У ИДТ 4-154. «Тўғарақлар ишини ташкил этишнинг ташкилий-услугий асосларини яратиш» мавзусидаги давлат гранти доирасида бажарилган. Китобга ифодали ўқиш машқларини бажаришга мўлжалланган матн намуналари киритилган.

Масъул муҳаррир:

педагогика фанлари доктори, профессор **М.Мирқосимова**

Тақризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор **Р.Ниёзметова**
филология фанлари номзоди, профессор **С.Йўлдошева**

Мазкур методик қўлланма Низомий номидаги ТДПУ ўқув-методик кенгаши томонидан муҳокама этилган ва нашрга тавсия қилинган.

Кириш

Бадий асарни ўқиш адабиёт дарсларининг ўзагини ташкил этади. Аслида, адабиёт машғулотларининг яхши ёки ёмонлиги, уларнинг самарадорлиги бевосита асарни ўқишнинг қайдаражада йўлга қўйилгани билан чамбарчас боғлиқдир. Ифодали ўқиш ана шундай самарали йўллардан бири бўла олади. Аммо уни амалга ошириш учун нималар қилиш керак? Ифодали ўқишнинг асосий талаб ва мезонлари мавжудми? Агар мавжуд бўлса, улар нималардан иборат? Нима учун кейинги пайтларда ифодали ўқишга эътибор камайгандек тасаввур ҳосил бўлмоқда?

Келинг, жавобни охириги саволдан бошлаб қўя қолайлик.

Ифодали ўқишнинг ўқувчи ёшларнинг интеллектуал ва маънавий, айниқса, бадий-эстетик ривожларидаги ўрни ва аҳамиятини ҳеч ким инкор қилмайди. Шунга қарамай она тили ва адабиёт дарсларида бундай муҳим педагогик ишга нисбатан эътиборнинг пастлигини тан олмаслик ҳам мумкин эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири эса ўқитувчининг ўзи, аниқроғи унинг айна ифодали ўқиш жараёнларига мукамал даражадаги тайёргарлигининг етарли эмаслигидир. Албатта, минглаб ва миллионлаб фарзандларимизга она тили ва адабиётга меҳр уйғотадиган, она тилимизнинг битмас-туганмас ифода имкониятларини жуда аниқ, ёрқин ва эҳтиросли тарзда кўрсатиб бера оладиган ўқитувчи ва мурабийларимиз оз эмас. Аммо уларнинг барчаси ҳам ифодали ўқишнинг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатларини мукамал ўзлаштирган мутахассислардир, дейиш кишини қийин ахволга солади.

Биз куйида мана шулар ҳақида суҳбатлашамиз. Суҳбатимиз, асосан, ифодали ўқиш тўғрақларини ташкил этиш, уларнинг фаолияти, мазмуни, бу борадаги асосий муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари устида боради. Фикр-мулоҳазалар ўзбек ва жаҳон адабиётидаги ранг-баранг жанр намуналари асосида билдирилади. Асосий урғуни умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўрганиладиган адабий асарларга қаратамиз. Айни пайтда бадий-эстетик жиҳатдан юксак ҳисобланган сара намуналар ҳам эътиборда бўлади.

Китобнинг асосий мақсади ифодали ўқиш тўғрагини ташкил этган ёш ўқитувчи ва мурабийларга амалий жиҳатдан ёрдам беришдан иборат.

Бадий асарни ҳар бир киши ўқийди. Ўзи учун ўқийди. Аммо ҳар доим ҳам киши китобни фақат ўзи учун ўқийвермайди. Зарур ҳолатларда у бошқалар эътиборини тортиш, уларнинг диққатини айна мана шу асарга жалб этиш учун ҳам ўқилади. Айниқса, таълим жараёнида бу ҳолат устувор мавқе тутаети. Ўқитувчи учун ўз ўқувчиларини ҳақиқий китобхон даражасига кўтаришдан кўра улуғроқ мақсад йўқ.

ИФОДАЛИ ЎҚИШНИНГ ИЛК ҚАДАМЛАРИ

Ўқувчиларнинг китоб билан мулоқоти икки ҳолатда амалга ошади: синфда ва уйда. Ҳар икки ҳолатнинг уйғунлиги иш самарасига кафолат бўла олади. Зеро, синфда ўқилган пайтда ўқувчилар мазкур бадиий матннинг ўқилиш оҳанглари билан танишади, унинг ифода тарзига эътибор бера бошлайди. Айни пайтда, уйда ўқилган матнда ўқувчи нигоҳи унинг асл моҳиятига, мазмунига қаратилади.

Синфда ўқилган пайтда бадиий асарнинг мазмуни, оҳанглари, руҳиятини тушуниш ва идрок этишда ўқитувчининг етакчилиги (кўпинча ҳукмронлиги ҳам) устувор мавқе тутади. Бунда ўқувчиларга ташқи таъсирнинг кучи сезилиб туради. Ўқитувчи ўқувчи ва асар муаллифи ўртасидаги воситачи бўлиб қолади. Уйда ўқилганда эса ўқувчи ўзи ўқиётган китоб билан якка, ёлғиз қолади. Бундай хилватдаги яқинлик туфайли китобдан олинган таассуротлар бевосита бўлади. Бу ерда ўқувчининг ўз шахсий кузатиш ва тажрибалари қўл келади. Шунинг учун ҳам ҳар икки ўқиш туридан маҳорат билан фойдаланиш адабиёт ўқитувчисининг ишдаги муваффақияти учун муҳим омил бўла олади.

Албатта, синфдаги ўқиш ёки уйдаги ўқишни бир-бирига зид қўйиш тўғри бўлмайди. Улар бир-бирини тўлдиради, холос. Шеърый асарларни, кичик ҳажмли эпик асарларни синфда ўқиш унинг руҳини ҳис этиш имконини беради. Аммо ҳажми йирикроқ асарларни тушуниш ва идрок этишда уйда, мустақил ўқиш жараёнидагина катта имконлар пайдо бўлади.

Бадиий асарни ўқишда сўзларни тўғри, аниқ талаффуз қилиш талаб этилади. Бир озгина нотўғри талаффуз ҳам шеър, ҳикоя, умуман, бадиий асар мазмунини тушунишга халақит бериши ёки унинг мазмунига соя солиши мумкин. Академик Азиз Пўлатович Қаюмов ўз ҳаёт тажрибаларидан бир мисолни келтирадилар:

«Катта танаффус чоғи. Мен синфда ўлтирган эдим, бир ўқувчи кириб мени ўқитувчилар хонасига чақириваётганини айтди. Мен дарҳол ўрнидан туриб синф эшиги сари юрдим. Синфдан катта йўлакка чикқач, шундайгина чап томондаги биринчи эшикка етиб келдим. Уни сал ҳайиқиш билан тақиллатиб, сўнг аста очганча хонага кирдим. Бу ўқитувчилар хонаси бўлиб, уч киши ўлтирган эди.

Мен хонага кирган заҳотим уларга салом бердим. Улар алик кайтардилар. Улардан бири тил ва адабиёт ўқитувчимиз Ҳамзахон Аббосов меҳмонларга мени танитдилар. Меҳмонлардан бири машҳур ёзувчи – Ғафур Ғулом. Мен у кишини дарров танидим.

Шундан сўнг Ғафур Ғулом менга бирор янги шеъримни ўқиб бермоқни таклиф қилдилар. Мен Аббосов домулланинг ёнларида курсида ўлтириб эдим. Курсида ўлтирган ҳолда Алишер Навоийга бағишлаб ёзган бир машқ шеъримни ўқий бошладим. Ғафур Ғулом мени ўқишдан тўхтатдилар ва дедилар:

- Шеърнинг ҳурмати учун уни тик туриб ўқиш керак.

Мен сал хижолат билан ўрнимдан турдим.

Ғафур Ғулом шеърни диққат билан тингладилар. Шеър ўқилиб бўлгач, у киши мени алқаб бир-икки сўз дедилар, сўнгра бир танбех ҳам қилдилар:

- Сен «ҳаргиз» деб ўқидинг. «Ҳаргиз» дегани ҳеч қачон деган маънони билдиради. Бу ерда эса «ҳар доим», «ҳар қачон» деган маъно англашилмоғи керак. Шунинг учун бу ердаги «ҳаргиз» сўзини бошқа сўз билан алмаштиргин.

Шеърда мен «ҳар кез» деб ёзган эдим. Аммо ўқишда «ҳаргиз» эшитилган. Мен аниқ талаффуз қилмаганман»¹.

Ўқитувчи тўғри, чиройли, мақсадга мувофиқ ифодали ўқиш билан бирга нотўғри, хунук, мақсадга мувофиқ бўлмаган ўқишни ўқувчиларнинг кўз ўнгида «кўрсатиб бериши» жоиз. Бунинг учун битта гапни икки хил оҳангда ўқиб бериш мумкин. Агар ўқувчилар унга етарлича эътибор қила олмасалар бу ўқишни такрорлаш ҳам зарар қилмайди. Бундай такрорлаш туфайли ўқувчилар асосий диққат-эътиборини ўқитувчи кўзда тутган мақсадга қарата олади. Бунда қуйидаги айирмалар кўзга ташланиши мумкин:

Нотўғри	Тўғри
Бир хил оҳангда ўқилади	Гапнинг мазмуни талаб қилган оҳангда ўқилади
Нафас олиш нотўғри бўлади	Нафас олиш гап мазмунидан келиб чиқиб амалга оширилади
Бир хилдаги товуш билан ўқилади	Мисралар мазмуни талаб қилган даражада товуш оҳанги ўзгаради
Товушнинг баландлиги ўзгармас бўлади	Ҳар бир сўзнинг талаффузида мантиқий заруратдан келиб чиқиб баланд ёки паст оҳанглarning уйғунлиги таъминланади.

¹ Қаюмов А. Академик Ғафур Ғулом. – Тошкент, 2002, 8-9-бетлар.

Биргина фонетик товушнинг ўзгариши билан маънода кескин ўзгариш юз беришини мисоллар воситасида кўрсатиш мумкин.

банд – панд	бол-пол
банда –панда	бора-пора
бир – пир	ваза – фаза
бари – пари	автобус –афтобус
бой – пой	авфон – афгон

Форобийнинг айтишича, «Таълим сўз ва ўргатиш билангина бўлади, тарбия эса амалий иш, тажриба билан, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакалардан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-хунарга берилган бўлиши, ўрганишидир. Агар улар иш, касб-хунарга берилган бўлсалар, касб-хунарга қизиқсалар, шу қизиқиш уларни касб-хунарга бутунлай жалб этса, демак, улар касб-хунарнинг чинакам ошиғи бўладилар»¹. Форобий ҳатто «ахлоқли одам» деган тушунча доирасидаги талабаларга «сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равшан баён эта олсин»² деган бандни ҳам киритади.

Ифодали ўқиш, айниқса, сахна ижрочилари учун муҳим хусусият ҳисобланади. Аслида, сахна ижодкорларини машҳур қилган ҳислатлардан бири ҳам, мана шу ифодали ўқишнинг ўзидир. Ғафур Ғуломнинг ўғилхонларидан бири, Ғафур Ғулом хонадонида вояга етган шарқшунос олим Хусайн Юнусовнинг хотирлашича, «Инсон хусусияти қизиқ. Бир асарни бир неча марта ўқиган бўлишингизга ёки бирор спектаклни бир неча марта кўрган бўлишингизга қарамай, асар қаҳрамонининг тақдири кишини йиғлатмай қўймайди. Худди шу куни ҳам шундай бўлди. «Отелло» спектаклининг охирида чап ёнимда ўтирган укам Мирзо Улуғ йиғлаб, ёнбошдаги директор кабинетига кириб кетди. Ўнг томонимга қарасам, асарни таржима қилган, ҳар нарсага кўз ёш тўкавермайдиган Ғафур Ғулом ҳам йиғлаб ўтирибди.

Уйга боришгача сабрим чидамай дадамга:

- Биз-ку таъсирланиб йиғладик, сиз ўзингиз таржима қилган асарга нега йиғладингиз? – дедим. Машина эшигини очаётган ҳозиржавоб шоир:

- Мен Отелло учун йиғлаганим йўқ, Аброр ўлиб қолса, Отеллини ким ўйнайди, деб йиғладим, - деб жавоб берди»³.

¹ Хайруллаев М. Форобий. (Хаёти ва илмий мероси), - Тошкент, Ўзбекистон, 1991, 71-бет.

² Хайруллаев М. Форобий. 73-бет.

³ Юнусов Х. Ғафур Ғулом ҳақида хотираларим. - Тошкент. Фан, 2003, 28-бет.

Академик А.Қаюмовнинг эслашларича, Евгений Эдуардович Бертельсдай одам, йирик шарқшунос, Шарқ адабиётининг энг кучли билимдонларидан бири нотиклик бобида ажралиб турмас эканлар. Натижада Низомийга бағишланган йирик бир анжуманда «нотик билан тингловчилар бир-биридан ажралиб қолади»¹.

Ифодали ўқиш тўғарагида тўгарак раҳбарлари ўзлари танлаган асарлар устида машқ ўтказишлари мумкин. Тўгаракларда ўрганиш учун фольклор намуналари, мумтоз ва замонавий асарлар, жаҳон адабиёти намуналари тавсия этилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро, Абдурахмон **Жомий айтганларидай**, :

Дунёда китобдан азизроқ ёр йўқ,
Ғамхона бу замонда мадакдор йўқ,
Китоб билан танҳо қолган кишига,
Юз роҳат етару сира озор йўқ.

Китоб билан танҳо қолиш мулоқотнинг ўзига хос шаклидир. Аслида, инсон ҳар доим мулоқотлар жараёни ичида яшайди. У бошқаларни эшитиши, бошқаларга ўз фикр-мулоҳазаларини етказишга этиёж сезади. Ўйлаган ўйини тўла ва тўғри ифодалаш адабий тил меъёрлари ва мезонларига тўла риоя қилишни талаб этади. Бунинг устига тингловчига фикрни тўла ва тўғри етказиш учун унинг ифодасида ҳам аниқлик бўлиши керак. Демак, фикрни, предмет ва ҳодисаларни аниқ ифодалаб бера оладиган сўзларни топиш ва қўллаш ҳам асосий талаблардан бири бўлади. Албатта, сўзловчи ўз фикрининг тингловчига таъсир қилишини, унда тегишли муносабатлар пайдо бўлишини ҳам кўзда тутати. Бунинг учун оддий эмас, балки образли, таъсирчан сўзларни топиб қўллаш заруратга айланади.

Буларнинг барчасига ифодали ўқишнинг асосий қоидалари, қонуниятлари билан яхши таниб бўлгандан кейингина юз беради. Ифодали ўқиш бадий асар устида олиб борилганида эса мазкур асардаги бадий оламни тушуниш учун ҳам калит вазифасини адо этади. У бадий асар моҳиятини тушунишни фаоллаштиради. Ифодали ўқиш ўқувчи ёшларнинг китобхонлик, ўқиш маданиятини, ҳикоялашни, қайта ҳикоя қилиб беришни юқори даражага кўтаради.

Ифодали ўқишдаги асосий талаблар қаторида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

¹ Қаюмов А. Академик Ғафур Ғулум. – Тошкент, 2005, 8-бет.

- Товушларни тўғри талаффуз қилиш;
- Мантикий талаб тақозосига кўра товушни юқорилатиш ёки пасайтириш;
- Нутқ жараёнидаги зарурий тўхтамлар;
- Алоҳида ажаритлиши зарур бўлган сўзларга урғу бериш;
- Ҳикоялаш темпи ва бошқалар.

Ифодали ўқиш муаллиф бадиий ниятининг қайтадан кашф этиш имконини беради, муаллифнинг санъаткорлигини, қолаверса, бадиий матннинг санъатга оид моҳиятини бевосита тасаввур этиш ва ҳис қилиш имконини беради.

Ҳар қандай нутқ тегишли оҳангларни талаб этади. Оҳанг (интонация)сиз оғзаки нутқ мавжуд эмас. Ўқувчи, китобхон матн мазмунига сингдирилган оҳангни илғаб олиши, уни туйиши керак. Аслида ҳар қандай бадиий асар ўзигагина хос бўлган нутқий оҳанглар билан яшайди, шу туфайли мавжуд бўлади, шу туфайли китобхон қалбидан жой олади. Сўз санъаткорлари таъсирчанлик воситаларига катта эътибор беришган. Бу бежиз эмас. Айниқса, оҳангга улар нутқий таъсирнинг энг олий ва ўткир шакли сифатида қарашган.

Ифодали ўқиш дарсларида ўқиш техникасига алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Бунинг учун эса алоҳида, махсус ишлаб чиқилган машқлар тизими зарур бўлади. Ушбу машқлар тизими:

- нафас олиш маромига;
- товушга;
- дикцияга эътибор беришни ўргатади.

Бадиий асарнинг ифодали ўқилиши ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Албатта, болаларнинг ёшига муносиб ҳолда асар танланиши бу йўлдаги муваффақиятнинг биринчи қадами бўлади. Эртақ, шеърый асар ва масалларнинг ифодали ўқилиши билан улардаги образлар тизимининг моҳиятини англашга йўл очилади. Улар болаларнинг мурғак қалбларига ниҳоятда кучли ва самарали таъсир ўтказди. Айни пайтда улар мазкур асарлардаги бадиий борликка – бадиий оламга бевосита кириб бориш имконига эга бўлишади. Уларнинг бадиий асарни тушунишлари ва ҳис этишлари анча қулайлашади.

Овоз чиқариб ўқилган матн, айтилган нутқ болаларнинг ёшига муносиб мазмун билан зийнатланган, тўғри, уларнинг кизиқишларига мос, оҳангига кўра таъсирчан бўлса, энгил қабул қилинади. Нутқнинг тўғрилигига, ифодалилигига ўргатиш

жизнени сезамиз. Буни амалда қўлаймиз. Яна шу нарсани ҳам
унутмаслик керакки, нутқ жозибасини ҳис этишга ҳам ўрганиш
лозим бўлади. Бу эса фақат тегишли кўникмалар, узлуксиз меҳнат
натijasида ҳосил қилинадиган малакаларга боғлиқдир. Албатта,
бу ерда болаларнинг ёш хусусиятлари ҳам биринчи даражали
эътиборни талаб қилади.

Мақсад:

- бадий асарларга бўлган қизиқишларни орттириш;
- ўқувчиларнинг китобхонликка бўлган ҳавас ва қизиқишларни
кучайтириш;
- ижодий ўзига ҳосликни ривожлантириш;
- эстетик маданиятни тарбиялаш.

Вазифалар:

- ижодий тасаввур ҳамда образли тафаккурни ривожлантириш;
- боғланишли нутқий малакаларни такомиллаштириш;
- турли лисоний воситалар ёрдамида ўқувчилар луғат бойлигини
фаоллаштириш;
- ўқувчиларнинг бадий-эстетик дидларини шакллантириш ва
бойитиш;
- ижодий тасаввурларини ривожлантириш учун имқон яратиш;
- ўқувчи-ёшларнинг бадий адабиётга бўлган меҳр-
муҳаббатларини кучайтириш.

Ўқиш суръати ва матн мазмунини ўзлаштиришга оид машқлар

Ифодали ўқиш тўғраги машғулотларида ҳам назарий, ҳам
амалий жиҳатларга эътибор беришга тўғри келади. Шунга қарамай,
назарий масалаларни сал оқроққа суриш, дастлаб амалий
намуналар устида ишлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Нега?

Ифодали ўқиш ўқувчилар учун китоб билан ошноликнинг
биринчи қадамидир. Ўқитувчининг ифодали ўқиши ҳар доим ўрناк ва
намуна мактаби бўлади. Кўпгина ҳолатларда ўқитувчининг ифодали
ўқиши болалар қалбига китобга нисбатан муҳаббат уйғотади,
уларнинг бадий адабиётнинг сеҳрли оламига жонли қизиқиш билан
кириб боришларига муносиб йўлни очиб беради. Шунинг учун ҳам
тўғраки дастлабки машғулотларда турли амалий машқларга урғу
бериш лозим. Ифодали ўқишнинг айрим назарий масалалари эса
беvosита амалиётга боғлиқ ҳолда, шунда ҳам ихчам, аниқ ва
тушунарли тарзда муҳокамага тортилиши жоиздир.

Ифодали ўқиш туфайли бадиий матндаги ҳақиқий, асл поэтик маъно тезроқ илғанади, идрок этилади. Унда кўзда тутилган асосий поэтик ҳодисалар моҳияти теранроқ тушунилади. Ифодали ўқиш бадиий матн билан боғлиқ бўлган дастлабки тушунча ва тасаввурларнинг шаклланишига замин ҳозирлайди. У бадиий асар қаҳрамонларига, унда тилга олинган ҳодисаларга нисбатан илк муносабат ва кайфиятларни пайдо қилади. Ана шу ҳолатнинг ўзи эса бадиий асарни тушунишнинг дастлабки, ниҳоятда муҳим қадами бўлади. Ифодали ўқиш бадиий асарни таҳлил қилишнинг биринчи босқичи вазифасини адо этади.

Бадиий асарни ҳар ким ҳар хил оҳангда ўқийди. Адабиёт ўқитувчиларининг барчаси ҳам бир хилда таъсирчан, ифодали ўқиш талабларини бажара олади дейиш қийин. Аммо унинг бу санъатни тўла ўзлаштиришга интилиши табиий ҳол бўлиши керак. Шунга қарамай, адабиёт ўқитувчиси сахнада туриб асосий ролни адо этаётган санъаткор, актёр эмас. Актёрнинг маҳорати ҳар бир образнинг табиати, унинг асл моҳияти, асардаги вазифаси, ижодкор кўзда тутган бадиий-эстетик вазифаларидан келиб чиққан ҳолда унинг мазкур ҳолати, вазияти, кайфияти, орзу-ўйлари, интилишлари, изтиробларини тингловчи ёки томошабинга мумкин қадар тўла ва таъсирчан тарзда етказишдан иборат.

Адабиёт ўқитувчиларининг барчасига ҳам актёрларга қўйиладиган талабларни тўлалигича қўйиш қийин. Шунга қарамай уларнинг нутқида талаффуз аниқлиги, сўзларнинг аниқ ва бурро айтилиши, ҳар бир асарнинг ўзига хос хусусиятлариига, айниқса, уларнинг жанрига, услубига, мавзу ва ифода тарзига алоҳида эътибор бериш устувор мавқе тутиши шарт.

Ўқитувчининг ифодали ўқиши бадиий асарнинг таҳлили билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу ерда мантикий урғуларга катта эътибор берилади. Лозим бўлган ўринларда айрим ифодаларни, ибораларни, гапларни, ҳатто айрим абзацларни қайта ўқиш, ўқиш темпини атайлаб секинлаштириш ёки кучайтириш, товушни пасайтириш ёки кўтариш, айрим ҳолатларда эса пауза - тўхтамларга урғу бериш талаб этилади.

Методист олимлар ифодали ўқишнинг катта тарбиявий аҳамияти ҳақида кўплаб фикрларни билдиришади. Алишер Навоий ўз устозларининг ифодали ўқишлари «равон ўлсун савод» деган мақсадни ҳам кўзда тутганини таъкидлаган эди.

Албатта, ифодали ўқишнинг биринчи, энг асосий талаба нутқ техникасини эгаллаш билан боғлиқ. Бу сўзни тўғри ўқиш ва уқиш, уни тўғри талаффуз қилиш билан боғлиқ. Сўзнинг тўғри ўқилиши ва талаффуз қилиниши билан бирга овознинг кучи, унинг баландлиги, дағал ёки майинлиги, товушнинг ўзгарувчанлик имкониятлари ҳам катта роль ўйнайди.

Адабиёт дарсларидаги ифодали ўқиш ўқувчиларнинг она тили дарслари жараёнида эгаллаб бораётган кўникма ва малакалари билан боғлиқ бўлади. Айни пайтда адабиёт дарсларида бадиий матн билан боғлиқ ҳолда эгаллаб борилаётган ифодали ўқишга оид кўникма ва малакаларнинг такомили фақат она тилига эмас, балки бошқа фанларга дахлдор бўлган матнларнинг ўқилиши ва тушунилишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Айрим ҳолларда ифодали ўқиш жараёнида табиийликдан чекиниш ҳолатари ҳам кўзга ташланади. Бунга ҳеч қачон йўл қўймаслик керак. Бадиий асар ҳар доим табиий оҳанг билан ўқилиши шарт. Бу эса муайян талабларни олдинга қўяди. Буларнинг энг асосийлари сифатида эса қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- матн мазмуни билан жиддий танишиш;
- ундаги асосий ва иккинчи даражали ҳолатларни аниқлаш;
- матнни муайян мантикий қисмларга бўлиш;
- ҳар бир гапдаги мантикий урғу тушиши лозим бўлган сўз ва ибораларни аниқлаб олиш;
- гапдаги сўз ва иборалар орасида қўйилиши лозим бўлган паузалар миқдори ва давомийлигини муайянлаштириш;
- ўқиш темпини белгилаш;
- матнга мос бўлган ўқиш оҳангини ажратиш;
- Матнларни мумкин бўлган даражада ёд олиш.

Баъзи ҳолатларда, хусусан драматик асарларни, айрим лирик ҳамда эпик асарлардаги қаҳрамонлар диалогларини ўқишда эса ҳар бир қаҳрамонга хос бўлган нутқ оҳангларини белгилаш зарурати ҳам пайдо бўлади.

Демак, бадиий асарни ифодали ўқишга тайёрланиш жараёнида бадиий асарни таҳлил қилишга, уни лингвистик жиҳатдан изоҳлаш ва шарҳлашга ҳам дастлабки тамал тошлари қўйилади. Хусусан, сўзларнинг ўз ва кўчма маъноларига эътиборни тортиш, зарур ҳолларда эса уларга алоҳида урғу бериш ифодали ўқишнинг катта имкониятларидан биридир.

Мақоллар ва уларни ифодали ўқиш хусусиятлари

Мақолларнинг ёш авлодни гоёвий, маънавий-маърифий, бадиий-эстетик жиҳатдан тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти жуда катта. Зеро, фольклор инсоният маънавиятининг буюк оламидир. Шунга кўра, ҳам уларни ифодали ўқиш, шу тарзда уларнинг асосий мазмун ва моҳиятини ўқувчилар онгига сингдириш учун ҳаракат қилиш жоиз.

Мақолларнинг айрим намуналари қадимги ёзма ёдгорликларда, жумладан, Ўрхун-Энасой битигтошларида мужассамлашган. Айрим ёзма бадиий асарлар, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ», Атоий, Саккокий, Лутфийларнинг ғазаллари, Навоийнинг улкан меросида ҳам халқ мақолларининг гўзал намуналари сақланиб қолган.

Маҳмуд Қошғарий эса XI асрда халқ оғзида анча фаол қўлланадиган мақолларнинг бир қисмини сақлаб қолган. Улар адибнинг «Девону луғот ит-турк» асари орқали бизгача етиб келган.

Мақоллардаги маънолар жуда ихчам, лўнда ва таъсирчан тарзда ифодаланган. Уларнинг яхши ва ёмон ўқиш намуналарини ўқитувчининг ўзи кўрсатиб бериши керак. Масалан:

Киши бўлган кишининг киши билан иши бор,

Киши бўлмаган кишининг киши билан нима иши бор.

Бу ерда ҳар қандай ҳақиқий инсон ким бўлишидан қатъий назар, бошқа кишиларнинг ҳолига бефарқ қарамаслиги керак, зеро, ҳақиқий инсонийликни эгалламаган кишигина бошқаларнинг дардига, ташвишига лоқайд бўлиши мумкин деган ҳукм мужассамлашган. Сўз урғусининг ўз ўрнида бўлиши мақол мазмунининг ярқ этиб кўринишига олиб келиши, аксинча, унинг нотўғри қўлланиши мақол мазмунини ёритишга халақит беришини шу мисол ёрдамида кўрсатиш ўринли бўлади.

Арғамчига қил – қувват.

Бу мақол ҳамжиҳатлик, кўнгилдошларнинг бир-бирига меҳри, мухаббатини улуғлаш учун айтилган. Агар иккинчи сўзга алоҳида урғу бериб, мақол таркибидаги барча сўзлар бир хил темпда ўқилса, унда “қил” феъл маъносига эга бўлиб қолади. Ваҳоланки, гап арғамчини арғамчи қилган ҳар битта қил (ёлнинг бир толаси) устида бормокда.

Кампирнинг дарди – эўзада деган мақолдаги охириги сўзнинг асл маъносини нотўғри тушуниш натижасида шу шаклга келиб

қолганини мутахассисларимиз ўз пайтида кўрсатиб ўтишган эди. Маълум бўлишича, мақолдаги охириги сўз *ғўза* эмас, балки *ғоза* экан. Ғоза – аёллар юзига сурадиган қизиллик, упа-эликнинг қадимги номидир.

Қадимги туркий тилда, эски ўзбек тилида араб ҳарфлари билан *كور* тарзида ёзиладиган сўз бор. У “кур” тарзида ҳам, “кўр” тарзида ҳам ўқилиши мумкин. Агар Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғот ит-турк” асарида келтирилган бир мақолни шу тарзда ўқисак, маъно тамомила бошқача бўлиб қолади. Эътибор беринг:

	<i>ўқилиши</i>	<i>маъноси</i>
нотўғри	<i>Ким кўр бўлса, қуваз бўлур</i>	<i>Кимки кўр бўлса, ўша одам мазрур бўлади.</i>
тўғри	<i>Ким қур бўлса, қуваз бўлур</i>	<i>Ким довиорақ бўлса, ўша одам мазрур бўлади</i>

Табиийки, мақол кейинги ҳолдагина ўзининг асл маъносини кўрсатиб турибди.

Насрий асарларни ўқиш хусусиятлари

Насрий асарларни ифодали ўқиш инсоннинг табиий нутқига яқинлиги нуқтаи назаридан муҳимдир. Шунга қарамай, насрий асарларда ҳам ёзувчининг бадиий-эстетик мақсадлари билан изоҳланадиган ўзига хосликлар ниҳоятда кўп. Таълим жараёнида ифодали ўқишга жалб этиш учун насрий асарларнинг ранг-баранг намуналаридан фойдаланилиш ўринли бўлади.

Насрий асарларда ҳар бир гап тегишли вазифани адо этади. Ҳатто айтилмаган гапларга берилган урғулар ҳам тасодифий бўлмайди. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик:

“Саодат ая бомдод намозини ўқиб, жойнамоз пойида узок ўгириб қолди. Бундан уч йил олдин оламдан ўтган эри уста Туробга атаб Қуръон тиловат қилди. Ўрис шаҳарларида дайдиб қолиб кетган ўғли Бўрихонга худодан инсоф тилади. Бахти очилмай, гулдек умри хазон бўлаётган қизи Қумрига ачиниб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижо қилди”.

(“Қоракўз Мажнун”, Саид Аҳмад).

Ақмал кўнғироқ тугмасини босиши билан ичкаридан овоз эшитилди:

–Ана, Ақмалхон келдилар!

“Келинойим”, деб ўйлади у янгасининг овозидан таниб.

Янгаси негадир унинг номига “хон” қўшиб гапирарди.

Акмал янгасининг келганидан қувонди. Ҳар сафар уни кўрса онасини кўргандек бўлади.

(“Янга”. Ўткир Ҳошимов)

Ҳар икки кўчирма ҳам ҳикоялардан олинган. Аниқроғи ҳикоялар мана шу кўчирмалар билан бошланган. Бу бежиз эмас. Адиблар дастлабки гаплар биланок ўқувчи диққатини ўзига жалб этади. Ўқувчида нега? нима учун? деган саволнинг пайдо бўлишини таъминлайди. Демак, ўқувчи асар қаҳрамонининг нима учун шу вазиятда колганини билгиси, унинг бундан кейинги ҳаракатлари, ўй-орзулари билан қизиқиши таъминланади.

Насрий асарларни ўқишда ҳам, дастлаб асарнинг умумий руҳи, услубий ўзига хосликлари эътиборга олиниши керак.

Хайриддин Султоновнинг «Ё, Жамшид!» ҳикояси турли-туман ҳис-ҳаяжон, ранг-баранг инсоний кечинмалар, инсон руҳиятидаги тебранишларнинг турфа тасвирларига бойлиги билан ажралиб туради. Биз ҳикояни ўқишда айрим ҳолатларга эътибор беришни тавсия қиламиз. Уларни куйидагича ифодалаш мумкин:

Ҳикоя матн

Биринчи бўлиб Ислоббой келди. У чирози чарақлаб турган ойнабанд, сиркор айвонда уст-бошидаги қорни қоқини баҳонасида тўхтаб, ўртадаги уйга деразадан разм солди: онаси гишт печка олдига тахмонга тикилиб ўтирибди, Ўринбой устарада ялтиратиб қирилган бошини сийпаганча ёнбошлаб ётибди. Бурчакдаги қаторасига солинган ўринда тўрт боланинг боши кўринади.

«Хайрият!»

Ислоббой негадир енгил тортди.

— Вой-бўй, ёмон исиб кетибди-ку, — деди у ичкари кирган заҳоти.

Ўринбой шошиб ўрнидан турди, ўнг қўлини кўришишига узатаркан, чап қўли билан хонтахта устидаги дўпписини олиб бошига кўндирди:

— Йўғ-э, уй совуқ-ку.

Шитиқ кўзлари олазарак жавдираган кампир пойгакка тиз чўкиб, пичирлаб фотиҳа ўқиган бўлди.

— Ҳуш кепсан, — деди Ўринбой.

У Ислоббойдан беш ёш кичик, аммо акасини ёшлиқдан сенсираб чақирар эди.

— Қалай, тинчмисан? — деб қўйди Ислоббой ҳам мулозамат тақозасига кўра.

Матн остидаги маъно ва талаб этиладиган оҳанг

Ооддийгина хабар.

Воқеаларнинг илк бошланмаси.

Хотиржамлик ҳолатига ишора.

Безовталикка ўрин йўқ.

Ўқувчини вазият ва

қаҳрамонлар билан илк

таништириши ҳолати

— Шукр.

— Эсон-омонмисан? — деб сўради кампир.— Ўтаканг ҳам Нима сабадан
ёрилиб кетгандир, бемаҳалда... шу вазият

— Тинчликми? Энди ётувдим, Самар бориб қолди. юзага келди?

Онаси буришиқ бармоқлари билан жигарранг Бунинг боиси
қўйлагининг этагини текислаб ўтираркан, индамади. нимада?

Дафъатан оғир жимлик чўкди. Фиит печка устидаги кўк Демак, хотир-
чойгум аста шигиллаш бошлади. Дам ўтмай бу ҳасратли жамлик эмас
хониш Исломбойнинг гашига тегди. экан-да?

Эшик очилиб, бошини яғи аралаш шолрўмол билан
тангизан Анзират — Уринбойнинг хотини кўринди.

— Келинг, ака, — деди Анзират Исломбойга қараб, бўғиқ
товуш билан.

Исломбой жойидан хиёл кўзгалди:

— Э, келин, тинч-омонмисан?

Келини сезилар-сезилмас бош ирглади. Исломбой унинг
салқи қовоқлари шишиб, кўзлари қизарганини пайқади.

«Э, баттол! Хотини билан яна ит-мушук бўпти шекилли!
Бу оғироёқ нарса бўлса... ҳаҳ, эшак!»

— Қалай, яхши ўтирибсанми? Бола-чақа? — деди у
келинидан ҳол сўраб.

Анзират жавоб қилмай, қора бахмал нимчасининг барини
торта-торта қайнонасининг ёнига чўкди, бурнини тортиб
ерга тикилди ва уввос солиб йиглаб юборди.

Исломбой шошиб қолди:

— Ия, ҳай?

Келинидан жавоб бўлмагач, аввал ранг-қути ўчиб, кўзида
ёш гилтиллаган онасига, кейин эса пешонаси тириша
бошлаган укасига қаради:

— Ҳа?

Энди кампир ҳам пиқ-пиқ йиғлашга тушди. Исломбой
чидаёлмай бақириб берди:

— Э, тилдан қолдингларми, нима бало?!

Ўринбой шипга тикилиб галати илжайди, бурнининг
учини қайта-қайта чимдиб, йўталга ҳам, кулгига ҳам
ўхшамаган бир овоз чиқарди, йиғи босилавермагач, чақчайиб
ўшқирди:

— Ҳовлиқма, ҳовлиқма, менга аза очишга ҳовлиқмаларинг
ҳали!

Қайнона-келин бу гапдан кейин баттар ўкраб юборди.

— Нима бўлди, ахир?!

Анзират кўпчиган юзларини кафтининг орқаси билан
артди, йиғи аралаш пиқиллаб:

— Укангиз... укангиз... — деди-да, яна бошини буркаб
йиғлашга тушди.

— Астафидулло! Мени шу йиғихонликка чақирдингларми,
ойи?

Кампир дарҳсал обидийдани бас қилди, ўғлига ваҳима билан
тикилиб, худди шундай ваҳима билан шивирлади:

Нима бўлган
ўзи? Вазиятнинг
таранглигига
ишора.

Таажжуб,
ҳайрат,
мавҳумлик.

Наҳотки?!

Оиланинг
бошига янги
ташвиш
тушган. Бу
фожиянинг
кўлами
даҳшатли.
Оҳингдн кўрқув,
ваҳима ва
даҳшат
ҳиссиёти.

— Уйимиз куйди, болам! Ўринбойнинг ютқазиб кўйибди!

Исломбой бу гандан ҳам кўра онасининг ваҳимали товушидан кўрқиб кетди, анча вақт миясига жўяли бир фикр келмай, чойгумнинг шигиллашига қулоқ солиб ўтирди: ниҳоят, укасига қарамай:

— Қанча? — деб сўради.

Ўринбой хонтахта устидаги нон ушоқларини жимжилоғи билан нари-бери сураркан, беўхиво кулимсирашига уришиб:

— Кўп, — деди.

Исломбой етмиш икки томири бўйлаб миясига югурган бор газаб, бор нафрати тилига келиб тўпланганини сезди ўзини қандоқ босиб турганига ўзи ҳам ҳайрон қолиб, овози деярли ўзгармай сўради:

— «Кўп»ниям бир сон-саногги бордир, ахир?

Ўринбой индамади.

Исломбой беш дақиқадан сўнг тоқати тоқ бўлиб:

— Гапир, итвачча! — деди.

Укаси илкис бошини кўтарди, манглайдаги чизиқлар чуқур тортиб, хўмрайди. Анчадан кейин ўзига-ўзи гапиргандек деди:

— Кофир бўлма, онанг олдинда ўтирибди, итга рўпар қилгани уял.

Кампир бир оқариб, бир қизарди, елкалари қунишиди.

Исломбойнинг жағи қалтиради:

— Кофир бўлмасам, баттар бўлмайманми, сенга нима даюс! Сенинг бу қилмишларингга одам кофир тугул, чулчу бўлиб кетар!

Унинг дағдағасига бурчакда ётган болалардан бири сачраб уйғонди, уйқули кўзларини йириб очганча анқайиб қолди.

— Тўнғизнинг териси нимаю сен аблахнинг бетинг нима?! Ёзда «Бу б...ни иккинчи оғзимга олсам, йигит ўлай», деб тавба-тазарру қилганларинг эсингдан чиқдимиз, қасамхўр! — Исломбой жони жаҳони ўртаб бақраркан, икки чаккаси буров солингандек, бошида оғриқ кўзгалганини сезди. — Ё кунингдан қасам уриб ўлганинг яхши эмасми, хунаса!

Анзираг қайнағасининг вазоҳатини кўриб йиғида тўхтади, олазарак кўзлари билан гоҳ эрига, гоҳ қайнонасига қарар ва бетўхтов бурнини тортар эди.

Ўринбой бошини солиштириб ўтирган кўйи вазиятини ўзгартирмай, секин дўнғиллади:

— Кўп ҳам шошма, ўлигимни кўришига жуда орзуман бўлсанг, эрталаб ниятингга етасан!

Исломбой бу гапнинг маъносини ўйлаб ўтирмай, батта шовқин солди:

— Э, дард-э! Ўламан, деб кўрқитмоқчимисан мени! Ўлмасанг ўмбалоқ ош-а! Э, ўлсанг ҳам куйсам шунчалик қуяман-да, жонимга ўт кўйвординг-ку!

Моҳиятти
билишга
уриниш,
укадавги
масъулиятсизли
к, юзсизликнинг
ифодаланиши

Вазият қалтис.
Оила учун
кутилмаган
фожега, даҳшат
юз берган.
Фожега
сабабкори
бепарво

Кампир кўрқанидан ўрнидан туриб кетди, рўмоли елкасига сирғалиб тузганини ҳам пайқаммай, бошини сарак-сарак қилиб титраб-қақшаб ялинди:

— Ҳай, ўзингни бос! Жон болам, ўзингни бос! Қўни-қўшни эшитсади-я! Бемаҳалда... Исломбой онасини газабга олди:

— Э, бутун юрту олам эшитсин-а! Билсин, бу касофатингизни! «Биров билмасин, биров билмасин», деб, «Ўринбойжон-Ўринбойжон» қилиб, мана, оқибати, ҳаммамизни кафангадо қилиб ўтирибди!

— Қандоғ қилай... — дея кампир йиғламсиради. — Қандоғ қилай, болам? Кўзимнинг оқу қораси Ўринбой оғамнинг ўрнинибосар, деб Ўринбой от кўювдим. Бева бошим билан емай едирдим, киймай кийдирдим, шу иккита норастамни боши эгилмасин, деб ит кўрмаган қунларни кўрдим. Майли, мени ҳар қанча уриб-сўксанг розиман, лекин шу қоқвошини қаргама. Оғамнинг арвоҳи чирқирайди-я! Гирмоннинг ўқиға учганми, тирикми, худо билади. «Ўринбойнинг ўлсин», дейсан, мен бунга қандоқ чидай? Худо ўзи инсоф бермаса, мен қандоқ қилай? Исломбой беш дақиқадан сўнг тоқати тоқ бўлиб:

— Гапир, итвачча! — деди.

Укаси илқис бошини кўтарди, манглайидаги чизиқлар чуқур тортиб, хўмрайди. Анчадан кейин ўзига-ўзи гапиргандек деди:

— Кофир бўлма, онанг олдингда ўтирибди, итга рўпара қилгани уял.

Кампир бир оқариб, бир қизарди, елкалари куншиди.

Исломбойнинг жағи қалтиради:

— Кофир бўлмасам, баттар бўлмайманми, сенга нима, даюс! Сенинг бу қилмишларингга одам кофир тугул, чулчут бўлиб кетар!

Унинг дағдағасига бурчакда ётган болалардан бири сачраб уйғонди, уйқули кўзларини йириб очганча анқайиб қолди.

— Тўнғизнинг териси нимаю сен аблаҳнинг бетиң нима?! Ёзда «Бу б...ни иккинчи озгимга олсам, йигит ўлай», деб тавба-тазарру қилганларинг эсингдан чиқдимми, қасамхўр! — Исломбой жони жаҳони ўртаб бақираркан, икки чаккасига буров солингандек, бошида озриқ кўзгалганини сездди. — Бу кўнингдан қасам уриб ўлганинг яҳши эмасми, хунаса!

Анзираг қайнағасининг вазжоҳатини кўриб йиғидан тўхтади, олазарак кўзлари билан гоҳ эрига, гоҳ қайнонасига қарар ва бетўхтов бурнини тортар эди.

Ўринбой бошини солинтириб ўтирган кўйи вазиятини ўзгартирмай, секин дўнғиллади:

— Кўп ҳам шошма, ўлигимни кўришига жуда орзуманд бўлсанг, эрталаб ниятингга етасан!

Исломбой бу гапнинг маъносини ўйлаб ўтирмай, баттар шовқин солди:

— Э, дард-э! Ўламан, деб кўрқитмоқчи эмасан, мени?

8/78

Ўлмасанг ўмбалоқ ош-а! Э, ўлсанг ҳам куйсам шунчалик куйман-да, жсонимга ўт қўйвординг-ку!

Кампир қўрққанидан ўрнидан туриб кетди, рўмоли елкасига сирғалиб тушганини ҳам пайқамай, бошини сарак-сарак қилиб титраб-қақшаб ялинди:

— Ҳай, ўзингни бос! Жон болам, ўзингни бос! Қўни-қўшини эшитади-я! Бемаҳалда...

Исломбой онасини газабга олди:

— Э, бутун юрту олам эшитсин-а! Билсин, бу касофатингизни! «Биров билмасин, биров билмасин», деб, «Ўринбойжон-Ўринбойжон» қилиб, мана, оқибати, ҳаммамизни кафангадо қилиб ўтирибди!

— Қандоқ қилай... — дея кампир игламсиради. — Қандоқ қилай, болам? Кўзимнинг оқу қораси Ўринбой оғамнинг ўрнинибосар, деб Ўринбой от қўювдим. Бева бошим билан емай едирдим, киймай кийдирдим, шу иккита норастамни боши эгилмасин, деб ит қўрмаган кунларни кўрдим. Майли, мени ҳар қанча уриб-сўксанг розиман, лекин шу қоқвошни қаргама. Оғамнинг арвоҳи чирқирайди-я! Гирмоннинг ўқига учганми, тирикми, худо билади. «Ўринбойинг ўлсин», дейсан, мен бунга қандоқ чидай? Худо ўзи инсоф бермаса, мен қандоқ қилай?

Кампир зор-зор йиғлади. Исломбойнинг ўпкаси тўлди, пешанасини қашиган бўлиб, кўзёшларини артди.

Чойгум ҳамон чўзиб хуштак чалар эди.

Ўринбой бирдан даргазаб кўзларини акасига қадади:

— Нега менга ҳокимлик қиласан? Ўйнаган — мен, ютқазган — мен, тўлайдиган — мен, сенга нима кетикўйдилк?! Ака бўлсанг, акалигингда тур! Менга агар сариқ чақанг ўтган бўлса, ҳаммаси ҳисобли, ҳа!

— Ҳой, ҳой, қақшамагур, акага дейдимми?

— Кўйинг... — деб пичирлади Анзират кўзларини катта очиб.

— Майли, гаптириб олсин. — Исломбой бор кучини тўплаб, базўр жилмайди. — Ичйдаги фисқи фасодини тўксин-чи, қани! Майли, биз энди кетикўйди бўлиб қолган бўлсак, сариқ чақа бўлиб қолган бўлсак... майли, худо бордир, кўриб тургандир, ахир. Эшигимга неча марталаб кўзининг сийдигини оқизиб борганини ўзи билмаса, худо билар, худога солдим! «Тўйдирганининг бўзизга...» деб шунни айтади-да!

Худонинг номи ўртага сукунат солди. Чойгум биқирлаб қайнай бошлади.

— Бунақа таъна-маломатни қўйларинг, — деди кампир анчадан кейин. — Гапни кавласа, гап чиқади. Қозилашган қариндош бўлмас. Айлантириб келганда иккитасан, бир-бирингдан тонолмайсан, бирингни тепкингни биринг кўтарасан-да, қандоқ қиласан?

Анзират ўрнидан туриб, қайнаб-тошаётган чойгумни четга суриб қўйди.

Наҳотки?!

Онанинг таваллоси,

аканинг

изтироблари,

уканинг

тийиқсизлиги

туфайли бутун

оиланинг

молиявий

ҳолати аянчли,

шу туфайли

ечим ҳам

муаммоли.

Овозда меҳр ва

қаҳрнинг

аралаш келиши

сезилади.

— Сен каттасан, шу укангга ота ўрнига отасан, — дея камтир Исломбойга ялинчоқ оҳангда қаради. — Бунинг паст-баланд гапларига хафа бўлма. Сендан бошиқа кими бор, ахир? Нима қиламиз энди, бир йўл-йўриқ бер. Эрталабга обормаса бўлмас экан.

Исломбой сийрак, қизгин мўйловининг учини қимтиб, ўйга чўмди: «Кошки яхшиликни билса бу аблаҳ!».

— Ойи, жуда қизиқ гапирасиз-да, — деди у норози чимирилиб. — Ахир, кўриб турибсиз-ку, бунингиз тиста пўчоқча кўрмаётибди-ку ака жониворни! Бир оғиз гапирсангиз осмонга сапчийди! Кўпакка ўхшаб одамнинг бетидан олади! Бундоқ ётиги билан арзи ҳол қилса, маслаҳат сўраса эканки, бир йўл-йўриқ айтсангиз. «Қанча?» — деб сўрасам, менга қараб ишиаяди.

Камтир Ўринбойнинг хурнайиб олганини кўриб, муқаррар даҳанаки жангнинг олдини олишига ишонилди:

— Майли, болам, сен оғир бўл, жаҳл келганда ақл кетар...

— хўй, менга қара, қанча ахир?! — деди Исломбой бўғилиб.

Ўринбой акасининг гавдасига синчиклаб разм солди, томоқ қирди ва икки бармогини кўрсатди.

— Қанча бунинг?

— Йигирма минг.

Исломбойнинг қулоғи шангиллаб кетди:

— Эски пулгами?

Укаси кулгисини яширишига уриниб илжайди:

— Эски пул қолганми шу замонда? Исломбой Ўринбойдан кўз узолмай қолди. Укасининг нақадар даҳшатли аҳволга тушиганини бирдан яққол англади ва унинг ночор, асабий кулгисини кўриб, юрагида шафқат уйғонди, лекин зум ўтмай вужудига қаҳр-ғазаб ёпирилди: «Баттар бўлсин!»

Тўрт жуфт кўз Исломбойга қадалган эди. У укасининг қулоқчаккасига қулочкашлаб тортиб юбориш истагида ўртанарди, лекин, негадир, тўсатдан эзилиб ишеирлади:

— Шунчалик ҳам бўладими, ука!

Жимлик чўкди. Печкада нимадир чирс этди.

— Амакиларинг билан аммангни айтиб келсинми? — деди камтир Исломбойга.

— Нима каромат қилиб берарди ўшаларингиз? — деди Ўринбой хўмрайиб. Аммо онаси унга эътибор бермади.

— Қайдам, бемаҳалда... — деди Исломбой чайналиб, мойил бир оҳангда.

— Тур, Самар, гизиллаб Саломат амманг билан Ориф амакингни чақириб кел. — Камтир печкага суяниб ўтирган найнов неварасига қараб, кескин оҳангда буюрди. — Йўлдан Зариф бுவангни ҳам айт. «Тез бораркансиз», де. Кўрқмайсанми?

Самар, қор уриб турган зим-зиё кўчада ёлғиз юришдан кўрқса ҳамки, уйдаги мотамсаро аҳволдан кўра ташқарини афзал билиб, индамай чиқиб кетди.

Ечим учун йўл излаш. Оҳангда ишончсизлик, иккиланиш, изтироб, даъват

Ҳамма ўй суриб қолди.

Исломбой укасининг қандай қилиб бу бебош йўлга кириб кетгани ҳақида бош қотирарди. Лекин ҳаёли беихтиёр укасининг бошига тушган бу улкан фалокат, бу улкан фалокатнинг даҳшатли оқибати ва ундан ўзига етадиган зарар-заҳмат тўғрисидаги фикрлардан нари кетмасди.

Уринбой ҳануз ҳайрон эди: аввалига устма-уст қўли келиб турган эди, ошдан олдин ҳам дов урди, кейин нима касофат бўлди-ю... Умида бундай катта ўйинни кўрмаган эди...

Кампирнинг муштдай юзи яна ҳам кичрайиб кетган, чакagini ушлаб мум тишлагандек ўтирар, афт-ангоридан нимани ўйлаётганини билиб бўлмас эди.

Анзиратнинг юрагини тагин ваҳима чангаллади. Қаердадир қўлогига чалинган гаплар эсига тушиди: агар ютқазган одам пулни тўлаёلمаса, хотинини олиб бориб бераркан. Унинг ич-ичидан титроқ йиғи хуруж қилиб кела бошлади: «Шўрим қуриб...»

Исломбой калласидан ноҳуш ўйларни сидириб ташламоқчидек, жаҳл билан пешанасини сийпалади.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Энди... Ким былади дейсан... ҳовлини сотсаммикан, деб турирман.

— Нима-а?!

— Ҳа? Бошқа иложи йўқ. Эрталаб ҳовлига савдо киради. Соат ўнга обормасам, мени ўлди деяверларинг.

Келин қайнонага, қайнона келинга ялт этиб қаради ва бир-бирининг кўзидаги кўркүвни кўриб, ҳар иккиси Исломбойга нажот билан мўлтираб, йиғига ҳозирланди. Исломбой кафтларини муштлаганча қизил якандозга таяниб:

— Ҳўи? — дея укасини таъқибга олди.

— Нима «ҳўи?» — Уринбойга бу савол ниҳоятда малол келди.

— Кейин-чи?

— Нима «кейин»?

— Э, бунча талмовсирайсан?! Ё биратўла эс-ҳушингдан ҳам айрилганмисан? Хўп, уйингиз сотарсан, кейин нима қиласан, деяпман? Қиш чиллада бир этак чурвақанг билан қаерга сизгасан?

Уринбой акасининг жаҳлдан қолшимайдиган бир газаб билан жавоб қилди:

— Юрагинг чиқмасин, ҳалиям сеникига бормапман, кўрқма.

— Мана шу-да! — Исломбой қарсиллатиб хонтахтага урди. — ҳам зарлик, ҳам пешгирлик, дегани шу-да! Қилар ишни қилиб қўйиб, нега яна ўрқачлайсан, муттаҳам!

— Муттаҳамлик қилиб бировнинг хотинини қўйнига кирганим йўқ, билдингми!

Исломбой сезилар-сезилмас қизарди. Бу — унинг фақат

укасигина биладиган ёшлик гуноҳига заҳаролуд шаъма эди.

Ўзини ўнглаб бирор нима дегунича бўлмай, айвонда одам шартпаси кўринди, зум ўтмай, эллик беш-олтмиш ёшлардаги семиз аёл эшикдан ҳарсиллаб-гурсиллаб кириб келди. Исломбойнинг сўзи бўззида қолди.

— Уҳ, ўлдим! Намунча жаҳаннам уйлариң! — деб аёл бошидаги тивит рўмолини ечди.

— Келиң, амма, — деди Анзират шоша-пиша ўрнидан тураркан.

Салом-алиқдан сўнг Саломат хонтахта устидаги чойнакни олиб жўмрагидан симириди.

— Халқумим қоқ бўлиб кетди-я! — деди сочини тузатиб. — Шу бугун Даламаҳаллага икки марта бориб келибман-а! Анув қоранг ўчгур Тожи гумбазда озгина духобам бор эди, қора терга тушиб борсам, «қуда чақирик»қа кетиб қолибди, нес!

— Ётувдингизми, амма? Безовта бўлиб... — деди Исломбой.

— Худо урди-кетди, намозиомдан ётаманми? Эртага бозор-ку, олиб чиқадиган ул-булларимни кўриб ўтирувдим, Самар бориб қолди. Ҳа, тинчликми, ишқилиб? ҳой, Анзират, қатигинг бўлса, ярим пиёла олиб кел, кўнглим гумуриб ўлаётибди.

Айвонда «қув-қув» йўтал товуши эшитилди. Соқол-мўйлови текис қузалган, бир-бирига ниҳоятда ўхшаган қандайдир чол эшикдан бошлашиб кирди:

— Ассалому алайкум.

Юзлари қизариб кетган Самар анчадан кейин кириб, эшикни ёпди.

Бир пиёла чой ичилгач, кампир йиғламсираб воқеани баён қилди. Чоллар индамай тинглашаркан, қовоқлари уйилиб борарди. Саломатнинг сурма тортилган кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Вой, яшишамагур! — деди сонига шапатилаб. — Бир қоп пул-а, уволи тутмайдим, жувонмарг?!

Амакиларнинг кичиги — Зариф найза чўнтагидан носқовогини олиб нос отди-да, узоқ сукутга чўмди. Тўтибурун Ориф бақирок эса салмоқлаб сўз бошлади:

— Жиян, мендан хоҳ хафа бўл, хоҳ хафа бўлма, лекин, мана, ҳамманнинг олдинда айтаман, бу ишинг қип-қизил аҳмоқлик! Шу лаънатини ўйнамасанг, хотининг талоқ тушадими, а?

Анзират тоқчадан коса олиб, ташқарига чиқди.

— Шунисига куйиб кетаман-да, амаки! — деди Исломбой уҳ тортиб. — Нимасига ўйнайди бу бадбахт! Нима барака топасан шунга ўйнаб, денг!

— Ўзинг ўйнамаганиңдан кейин қаяқдан биласан, — деди Ўринбой секин.

— Фалокатинг ўзингдан бери келмасин-э, нега ўйнар

Воқеа тафсилоти қандай бўлган эди? Энди нима бўлади?

эканман! — деб гувранди Исломбой.

Зариф найза наматнинг четини қайириб, оғзидаги носни туфлади.

— Энди нима қилмоқчисан?

Кампир рўмолининг учини билан кўзини артиб:

— Уйни сотар эмши, — деди-да, хўнграб йиглаб юборди.

Саломат бир газ буйи иргиб тушди:

— Сотиб бўпти! Сотиб бўпти! Бекоргиналарни айтибсан! Ота-бувамиздан қолган бу ҳовли! Сенга қиморга бой бергин, деб бериб кўйганимиз йўқ мунди! Қаердан топиб тўласанг тўлайвер, қани, ҳовлига текканингни кўрай-чи! Бир тийинлик ҳаққинг йўқ, ҳовли онангининг маҳрига тушган!

— Ўлигим шу ҳовлидан чиқса, девдим, — деди кампир нишиллаб, — қандоқ қилай...

— Э, ақиллайверади-да, кеннойи! — деди Саломат бобиллаб. — ҳовлига сиз хўжайини. Сизга ҳеч ким хўжайин эмас!

— Бунча пулни қаердан олади?..

— Ютқазинини билган эррайим тўлаиниям ўйласин, сизга нима! Э, садқаи кўзёшингиз-а.

Ўринбой Саломатга еб кўйгудек ўқрайди:

— Амма...

— Нима «амма»? Нима «амма»?! Хў, амманг ўлиб, аммасиз қол!

Ўринбойнинг дами ичига тушиб кетди.

— Ростдан ҳам, ҳовли — онангининг маҳри, — деди Ориф бақироқ, — Отанг раҳматлининг васияти шундоқ бўлган эди. Энди, тагин билмадим...

— Вой, нега билмайсиз? — деди Саломат акасини гадаблаб. — Нега билмайсиз? Ота рози — олло розими, ахир?

— Бунақа бекорчи гапдан фойда йўқ, — деди Зариф найза. — ҳар бало бўлгандаям, шу ёмон жиян - жигаримиз. ҳўкзининг шохига урсанг, тўғи зирқирайди. ҳозир бунга ҳар қанча сўқиб-сўзлагандан тариқча наф йўқ. Қани, нима қиламиз, шундан гапиринглар. Тўғрими, кеннойи?

Ташвиш ва гам-қойишдан эсини йўқотаётган кампир:

— Қандоқ қилай, шу кўргиликлар ҳам бор экан, — деди.

Чурқ этмай ўтирган Анзират бирдан тилга кирди:

— Худо хайрингларни берсин... Сизлардан бошқа кимимиз бор? Кафангадо бўлиб кўчада қолмайлик, бир нарса қилинлар...

— Қирққа кирдинг, ука, қирққа! — деди Ориф бақироқ увишиб қолган оёгини уқалаб. — Ердан қор кетгандан қор тушгунча тупроқ тирнаб дунё орттирсанг-у, наҳот, обориб дарёга оқизсанг!

— Э, ака, — деди Зариф найза, — бу гаплардан фойда йўқ дедим-ку. Бўладиган ишни айтинглар. Бу шўрликнинг ҳозир минг жойига пичоқ урсангиз, бир томчи қон чиқмайди-ю, нима қиламиз ҳадеб эзгилайвериб? Нима дейсан, Исломбой?

Қутблар
зиддияти.
Кескинликнинг
авжси. Оҳанглар
ранг-
баранглиги.

Исломбой печкага қараб, томоқ қирди.

— Нима дердим... Менга қолса, ҳовлини сотишига қаршман.

— Вой, ҳовлини озингга олмаларинг, дедим-ку! — деб бақирди Саломат. — Ота-буваларимнинг арвоҳи... ҳовлидан умидларингни узларинг, дедим-ку!

-- Ҳа, ҳўп, ана ҳовлига савдо кирдиям, дейлик, — деди Зариф найза. — Ҳўш, чамангда қанчага олади?

Саломат акасига олайиб қараган эди, Зариф найза:

— Жонинг чиқмай турсин, мисолга айтяпман,— деди. Исломбой ўйлаб-ўйлаб:

— Ўн бештага олар, — деди.

— Олмайдн ўн бештага! — Зариф найза оғир кўзгалиб кўйди. — Ўн иккитага олсаям катта гап. Ўткан жума Тўра чўтирнинг ҳайҳотдек ҳовлиси ўн тўрттага савдо бўлди-ю!

Ориф бақироқ ҳам укасининг фикрини маъқуллади. Амакиларининг бу борада омилкор, тухта кишилар эканини билгани учун Исломбой индамай қолди.

— Ҳўш, ҳовлинг ўн иккитага борсин, — деди Зариф найза энди Ўринбойга қараб. — Қолганини нима қиласан? Ул-булинг борми?

Ўринбой, қилмишининг бутун даҳшатини энди тушунгандек, ранги қув ўчиб, амакисига бетлаб қараёлмади, не машаққат билан бош чайқади.

— Ҳа, унда... Сен нима дейсан, Саломат?

Саломат лабини бурди:

— Укам ошиқ отаётганда менга маслаҳат солган эмас! Ўзи тиширган ош, ўзи айланиб-ўргилиб ичаверсин!

— Ҳўп. Шошма, кўп қақшама. Эрта бир гап бўлиб қолса, ачинмайсанми?

— Қанақа гап? — дея Саломат сийрак киприklarини тиртиратди.

— Энди-да... шу пулни вақтида обормаса, жиянинг соғ қолмайди, шунн биласанми?

Саломат акасига қараб бақрайди.

— Ҳа? Нега кўзингни лўқ қиласан?

— Вой, худо асрасин, нега ачинмайман, жигарим...

— Ҳўш...

Исломбойнинг танглайигача музлаб кетди: «Йўғ-э, ўлмас... ўлдирмас...»

Анзират хўнгилаб йиғлаганча уйни бошига кўтарди, унга аввал кампир, кейин Саломат кўшилди, ҳамма Ўринбойни гўё охири марта кўраётгандек, мунгайиб қараб қолди.

Шу вақтгача атрофидагиларга ёвқарши қилиб ўтирган Ўринбой уйининг мудҳиш қонуниятларини эслади шекилли, бирдан кўзига ёш олди.

— Ҳўш, азани тўхтатинглар, — деди Зариф найза ҳамон хотиржам оҳангда. — Бемаҳалдаги йиғиям беҳосият бўлади. Ака, нима қилсак экан, ўзингиз бир нарса денг.

Ориф бақироқ кўк салласини орқага суриб:

— Энди... Ўринбой минг ёмон бўлгани билан ўртада акамизнинг арвоҳи бор, — деди. — Эртами-индин, ахир борамиз акамизнинг олдига... Майли энди, ёрилган бош — ёрилган, қийин бўлса ҳам, оғирчиликнинг озрогини оламизда буйнимизга, қолиб кетмас, ахир.

Уй жимжит бўлиб қолди,

— Одамлар савоб учун кўприк солади, етим боқади...

— Э, буни секинроқ айтасизми, ака, — дея унинг гапини маъқуллади Зариф найза. — Кеча намозда домла айтди: умр бўйи боши саждага тегмаган бир йигит бор экан. Шу бир куни кўчадан ўтиб кетаётиб мундоқ ёнига қараса, бир деворнинг тешигидан ичкарида зино қилаётган эркак билан аёл кўриниб қолибди. Шартта кўлига битта кесак билан бир чангал лой олиб, тешикни суваб ташлабди. Шу йигит кейин ўлганда жаннати бўлган экан, Сабабки, бировнинг айбини бекитган экан.

— Албатта, худойимнинг дарвоҳи кенг.

— Лекин зино қилган, бировнинг ҳақини еган, қимор ўйнаган одам дўзахи бўлар экан, — деди Зариф найза писанда билан. — Майли, мана, ахир, кўплашиб... Локин, мен битта гапни очиқ айтаман: Ўринбой шу қилигини ташлайдиган бўлса, майли, кўлдан келганча қарашиб юборармиз. Илло-билло, йўқ, дейдиган бўлса...

— Ташлайди, ўзиям тавбасига таянгандир,

— Ўғил-қизи буй етиб қолди, шуларнинг ташвишини қилсин...

Исломбойни қора ваҳм босди: «Мен нима дейман?»

— Нега индамайсан? — деди у Ўринбойга ўқрайиб.

Ўринбой мунтазир нигоҳларга дош беролмай, яна ерга қаради.

— Жон болам, қилмайман, де, ростини айт, — деб ялинди камтир. — Ташладим де.

— Майли, ташладим... — деди Ўринбой худди ёш боладек ва баттар хўрлиги келиб, боши ерга теккудек эгилди.

Қариндошлар бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Хўш, бўлмаса, гапиринг, ака, — деди Зариф найза.

Ориф бақироқ чакагини қашиб кўйди:

— Энди... Мен ҳали уйга бориб Акбар билан ҳам маслаҳат қилай-чи. Нима бор, нима йўқ, ўзим тузук ҳам билмайман.

— Майли, ахир, қурбингиз етганча-да, ака, ҳимматингиз.

— Хайрли ишга қанча ҳиммат қилсанг ҳам оз-ку, лекин... ҳай, майли, уёқ-буёқни қоқиштириб уч минг амаллаб берармиз.

Исломбой амакисига қараб анграйди.

— Хўп, ака, уч минг... Бу, ҳаммамизникиям қарз, Ўринбой шу фалокатлардан эсон-омон қутулиб олса, еб кетмайди, албатта. Хўш, мен... Ёзда узумнинг пулидан бир ярим минг қолган эди, саксон килоча тоза майизим бор, хўш, унинг

устидан ҳам битта-яримтадан икки минг кўтариб турсам бўлади. Жума вавақдаям минг сўмим бор, бултур олган, эртага сўраттираман. — Зариф найза хисоб-китобини якунлаб, атрофга синовчан қараб кўйди. — Хўш-ш... Саломат, сен нима дейсан?

Саломат этагидаги нон ушоқларини кафтига қоқиб олди.

— Жаҳлим чиқиб, шундоқ кофирлигим тутувди-ку... Бу шўртумишўқнинг кўз ёшини кўриб, юрагим ўлгур тагин эзлиб кетди. ҳар бало бўлсаям, ҳовли сотилмасин. Бир этак бола-я!

— Ҳовлини кўявер, нақд гапни гапир.

— Нақд гап ҳам ўлсин... Энди, очиги, йўқ эмас, худога шукр, уч-тўрт тангам бор. Насиба бола кўрса, бешиктўйи қиларман деб тугиб юрувдим. Қолгани ўлимлик бўлар, десам, бу яшишамагур кўёв Насибаниям йўлдан урибди, эр-хотин кунора келиб: «Мошина олиб берасиз», деб ҳиқиллайди. Биттаю битта қиз, тиниб-тинчиб кетишини ўйлаб... Укамнинг бошига мундоқ иш тушиб турганда, мошинага бало борми! Охир-оқибати бари бир кўёв-да, кўёв — ёв, ўғил бўлармиди менга!

— Ҳа, яша! — Ориф бақироққа бу гап зоят хуш ёқди.

— Ҳа, жигар — жигар, дигар — дигар! Майли, беш минг сўм мени танимдан, азонда опкелиб бераман!

— Худо хайрингизни берсин, амма, имонбойи бўлинг, — деди Анзират ва яна йиғи бошлади.

— Хўй, хўнгиламай тур! — деди Зариф найза уни жеркиб.

— Хўш, етти ярим мингу беш минг — ўн икки минг. Хўп! қани, Исломбой?

Исломбойнинг баданига титроқ кирди.

— Менга олдин бир нарсани ҳал қилиб беринглар, амаки, — деди у. — Қани, ака-укачилик шунақа бўладими? Мен ака бўлиб буни на тергай олмасам, на насиҳат қилолмасам... Бир оғиз гапирсам, итдан баттар беҳурмат қилиб ташласа... Мен тагин...

— Дийдиёнгни кўй, — деди Зариф найза. — Ака-ука кейин суришиб кетаверасанлар. Алам устида ҳар бало бўлади, шунга тиртайиб ўтирибсанми? Қани, қанча бероласан, шундан гапир?

Исломбой бор куч-қувватини тўплаб:

— Мени тўрт тангаям бероладиган қудратим йўқ, — деди.

— Нима?

Саломат кўлини пахса қилиб чақчайди:

— Худо урди-кетди, уят-э! Шунчалик ўлар жойдамисан!

Кимсан уста Исломбой, қадамнинг пул-а!

Исломбой аммасига қарамасдан мингиллади:

— Ҳамма сизга ўхшаб чайқовнинг ўрдагими, амма!

— Вой, таъна қилманг, Исломбойвачча! Гарлик уят, ўғрилиқ уят, тирикчилик айб эмас!

— Ҳой, қақиллайверасанми ҳадеб! — дея мोजарони кесди

Зариф найза. — Хўш, Исломбой, ростдан ҳам қурбинг келмайдими? Йўқ, очигини айтавер, ахир, бировдан ўтганини биров қаёқдан билади!

— Қурбим етмайди, амаки, — деди Исломбой овози маъюсланиб. — Қурбим етса, наҳот, жигаримдан аясам? Хабарингиз бор, кичкина қизимни фотиҳа қилиб қўйганман. Қудам ҳеч ҳол-жонимга қўймаётибди. «Кўклам чиқсин», десам ҳам кўнмаётибди. Қиз узатишининг ўзи бўлмаса..

— Ҳой, бетавфиқ, миянгни еганмисан? Укангни сўйиб кетай деб турибди-ку, тўйингни гапирасан-а, тошимехр! — Саломат яна бобиллаб гапга аралашди. — Қизинг бирон йил сабр қилиб турар, эрсираб кетмас жуда!

— Оезингизга қараб гапиринг, амма! — Исломбой кўзлари олайиб, Саломатга даҳанини чўзди. — Оезингизга қараб гапиринг!

— Ҳа? Оезимга нима қипти?

— Қўй, айланай, тур, уйингга кет, — деди кампир Исломбойнинг энгидан чангаллаб. — Худо хайрингни берсин уйингга борақол.

— Ҳайдаяпсизми? ҳайдаяпсанларми? — дея ваҳшат солди Исломбой. — Бунақа экан, нега чақириб келувдиларинг?!

— Ҳеч ким сени ҳайдаётгани йўқ, ука, — деди Ориф бақироқ жеркиб.

— Йўқ, Исломбой, хафа бўлма, амманг минг қилсаям, бари бир аёл, аёл-лигига боради, — деди Зариф найза. — Қурбинг етмаса, нима қиламиз, майли, ўзинг биласан. Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ.

Бу гап сўнги томчи бўлиб, Исломбойнинг тўлган сабр косасини тошириб юборди.

— Амаки! — дея вишиллагандек ғалати овоз чиқарди у. — Нега мени қийнайверасиз, амаки?! Нега мундоқ ҳоли кунимни сўрамасдан, ҳаммангиз ҳар тарафдан талайверасиз? Бирортангиз билмайсиз, кўрган куним итникидан баттар, ахир! Мана, укам бир кечада йигирма минг бой бериб кепти. Йигирма минг! Ёшим қирқ бешга чиқди, лекин шу пайтгача хотинимдан бесўроқ бир сўм сарф қилолмайман, биласизларми шуни?! Шу пайтгача бунинсон зотига айтган эмасман! Мен укамга бугун бир сўм опкелиб берай — эртага уйимда қиёмат!

Оғир сукунат чўкди. Аллақайси бўғот тагида мов мушуқлар юракни таталагудек ёқимсиз увиллади.

— Бу савдо ҳар кимнинг уйида бор, ука, — деди Ориф бақироқ.

— Келиннинг бунчалигини... ёпирай, ҳеч сезмаган эдик-ку, — деди Зариф найза.

«Хотинингни сотиб бўлса ҳам қутулдинг-а, эҳ, расво!» деб ўйлади Ўринбой.

Саломат эса тап тортмай дилидагини тилига чиқарди:

— Ҳали шу аҳволда эркакман, деб дўтти кийиб юрибман,

дегин? Хотиндан хароб бўлиб юрган экансан, рўмол ўраб қўя қолгин эди биратўласи!

— Амма, — деди Исломбой оғриқ зарбидан тишини тишига босиб. — Олтмишга кирдингизми? Дунёга товукфаҳм билан келиб, товукфаҳм билан кетар экансиз-да! Ҳадеб менга писқон учиргунча, суюк жиянингизга бир оғиз насиҳат қилсангиз бўлмайдимиз? Шу хунаса қимор ўйнамаса, бу гағзолар йўқ эди.

Саломат бирдан кўтириб-тошиб шовқин солди:

— Ўйнаган бўлса, ажаб қипти! Хўп қипти! Буниям эркак ўйнайди, қани, хотин ўйнаб кўрсин-чи!

Исломбой қалтираб ўрнидан туриб кетди, кўз ўнги қоронғилашиб, аммасининг устига бостириб борди.

— Амма! — деди ҳирқираб. — Ё сиз кетинг, ё мен кетаман! Худо ҳаққи, кетинг, кўзимга кўринманг бир бало қилиб кўймасимдан!

— Вой, худойим-эй! — дея қаҳдаҳа урди Саломат. — Рухсор чиллаширга кучинг етмаган, менга йўл бўлсин!

Исломбой қаттиқ сўкинди, эшикни силтаб очаркан, қарсиллатиб пешонасини уриб олди.

— Чиқмаларинг! — деди Саломат унинг орқасидан кўзгалган камтир билан Анзиратга. — Қораси ўчсин!

— Бекор қилдинг, — деди Ориф бақироқ секин.

— Э, баттар бўлсин! Худо урди-кетди, бир қориндан тушган жигар-а! Майли, ҳеч тавиши қилма, аканг бўлмаса, мана, мен — амманг бор! Етса — молим, етмаса — жоним! Э, йиғламанг, кеннони, саоқан кўз ёшингиз-а! Ўлимликсиз қолсам ҳам майли, юрту эл тўрт газ кафан топиб кўмар. Эртага сиз ўлсангиз: «Вой, онам», дейишгаям ярамас экан бу тошбағир! Ака, қанча етмаётувди?.. Бўпти, эрталаб мен уйдан олиб бераман! Вой, ака бўлмай гўрға боргур, тўнғиздан тўқ-а!

«Ҳижжа-режа» эрталабгача давом этди.

Эрталаб кўзлари қизарган Ўринбой уйдан судралиб чиқди-да, тўғри кечаги жойга йўл олди. Қор тинган, қуёш йилтирайди.

Наҳотки?!

Энди нима бўлади?!

У шахдам бориб таниш эшикни очди. Кечаси билан яна ўйин бўлган шекилли, хона тамаки ва ароқ исига тўлган эди.

Турда яғриндор бир киши майкачан бўлиб кўк духоба болшига ёнбошлаб ётар, дастурхон ёнида иккита йиғит мастава ичиб ўтирар эди.

— Ҳорманглар-р! — деди Ўринбой имкони борича ўзини беписанд туттишга уриниб.

— Э, келдингизми? — деди майкачан киши шифтдан кўз узмай. Хиёлдан сўнг ёнбошига ағдарилиб, илжайди. — Яхши ётиб турдингизми?

— Мана, олиб кўйинг, — деди Ўринбой ва кўйнидан қора рўмолга ўралган тугунчак чиқариб, кўрпачага ташлади. Мастава ичаётган йиғитлар унга қараб қолишди.

— Э! — деб кўйди майкачан киши ҳамон илжайиб.—

Шунақа бўлудими?

— Шунақа бўлудми, — деди Ўринбой эижиниб.

Унинг олдига бир коса мастава суриб қўйишди. Рўпарасида ўтирган холдор йиғит тиёлага ароқ тўлдириб узатди. Ўринбой индамай симириб, бир паррак шўр бодринг тишлади.

— Шу пулни жудаям олгим келмаяпти-да, — деди майкачан киши яеринини кўтариб. — Менга қаранг, бир иш қилсак-чи: яна бир кўрмайсизми? Толе-да, «Ол, қулим!» деб юборса, тамом-вассалом. ҳеч нарса кўрмагандек бўласиз-қўясиз. А?

— Ҳаммасигами? — деб сўради холдор йиғит.

— Бўлмаса-чи! А!

Ўринбой бу гапни бемаъни ҳазил деб билган бўлса-да, зада юрагига титроқ тушди.

«Йўқ, йўқ, йўқ! Худо сақласин!»

...Қасос, лаззатли қасос туйғуси унинг юрак-бағрини ўртаб борарди.

Қани энди, ҳозир, шу лаҳза, шу дақиқа қўлида даста-даста пул бўлсаю тўғри акасининг уйига бостириб борса, қўйнидан даста-даста пул олиб олдига ташласа, бўзрайган юзига даста-даста пул билан бир тушириб: «Пул топилади!» десаю жисми жаҳонини ёндираётга» алангаи оташдан қутулса!

Қасос, лаззатли қасос!..

Бирдан у ўзини идора қилолмай қолди: қўллари бўйеунмай олга чўзилди, қайноқ қон вижир-вижир тўлқин уриб, томирлари бўйлаб югура кетди.

Ошиқни кафтига олиб маҳкам чангаллади, нафасини ичига ютиб, кўзларини чирт юмди:

— Ё, Жамшид!

МАСАЛЛАРНИ ИФОДАЛИ ЎҚИШ

Ҳар қандай бадиий асар уни ўқиш жараёнида тушуниб ва ҳис этиб борилади. Ифодали ўқиш мукамаллашиб борган сари, бадиий асарларни тушуниш ва ҳис этиш ҳам юкори даражага кўтарилаверади. Шунинг учун ҳам ифодали ўқиш машқларига ранг-баранг жанр ва услубдаги бадиий асарларни жалб этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу жиҳатдан масалларнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Негаки, масалларда, одатда, икки ёки ундан ортиқроқ иштирокчи бўлади. Албатта, бу иштирокчиларнинг бадиий-эстетик вазифалари ҳам хилма-хил бўлиб, кўпинча улар турли мантикий кутбларда жойлашади. Мана шу ҳолатнинг ўзи бу

типдаги асарларни ифодали ўқиш учун мутақо ўзига хос ёндашувларни тақазо этади.

Масалларнинг, дастлаб, ўзининг ихчам шакли билан эътиборлидир. У кичик жанрлар туркумига киради. Бу ўқувчиларнинг ифодали ўқиш машқларида жуда қўл келади. Зеро, йирик ҳажмли асарларни тушунишнинг ўзи ҳам осон кечмайди.

Масалларнинг яна бир афзаллик томони шундаки, уларда воқеабандлик жуда ёрқин тарзда акс этади. Бунинг устига масалларнинг ҳаётийлик даражаси ҳам жуда юқори бўлади. Кўпгина масалларнинг қиссадан ҳисса тарзидаги якуний қисмининг мавжудлиги улардаги ахлокий-маънавий баркамолликни ҳам таъмин этади.

Айтилганлардан масал жанрини ифодали ўқиш жуда қулай ва уни ўрганишда ҳеч қандай қийинчиликлар рўй бермайди, деган хулосага асос бўлолмайди. Н.В.Соловьёвнинг кўрсатишича, “китобхоннинг масаллар мажозийлигини қайтарзда кўриши масалани анчагина мураккаблаштиради. Китобхон қайси образни ўз ички нигоҳи билан кўз олдига келтириши лозим: муаллиф чизиб бераётган образними ёки назарда тугилаётган мажозними? Тажрибали китобхон, шубҳасиз, уларнинг ҳар иккисини ҳам кўра олади, аммо эндигина бу йўлга кираётган ёш китобхонни фақат битта образ – муаллиф томонидан номи тилга олинган образ (масалан, Балиқ, Сичқон, Айиқ, Бўри, Тулки, Товуқ, Қарға, Ит, Типратикан, Кўршапалак)ни кўришга йўналтириш лозим бўлади”¹.

Масал воқеабандлиги билан ажаралиб туради. Аммо бу воқеалар тавсифи учун ниҳоятда кичик ҳажм ажратилганини ҳам эътиборда тутиш керак. Шунинг учун ҳам жуда қисқа вақт оралиғидаги образларнинг тадрижи ифодали ўқиш жараёнида тегишли тарзда урғуналиши жоиздир.

Масаллардаги асосий қаҳрамонлардан бири ровий - ҳикоячидир. Унга етарлича диққатни қаратмаслик масалдаги ғоявий-бадий пафоснинг тушунилмаслигига, ҳис этилмаслигига олиб келиши мумкин.

Болалар ва бақалар

Ҳовуз ёнида ўйнаётган бир нечта бола сувдаги бақаларни кўриб қолишибди ва уларга тош отишни бошлашибди. Улар шу тариқа бақаларнинг кўпини ўлдиришибди. Шунда бир Бақа бошини сувдан

¹ Соловьёва Н.В. Практикум по выразительному чтению. – М.: Просвещение, 1976, С.33.

чиқариб дебди: — Ўтинаман, болалар, тўхтанглар, сизларга ўйин бўлган нарса бизга ўлимдир.

Қиссадан ҳисса: Бир одамнинг ўйин-кулгуси бошқаларга изтироб келтириши мумкин.

Тулки ва Қарга

Қарга дарахтга қўниб ўғирлаган гўшт бўлагини тумишугида тишлаб турганди. Буни кўрган Тулки гўштга эгалик қилмоқчи бўлди.

— Қарга қандай келишган-а! — деб хитоб қилибди Тулки.

— Агар унинг овози ҳам кўриниши билан бир хил бўлсайди, у, шубҳасиз, қушлар қироличаси деб ҳисобланарди.

У буни жўрттага айтди. Аммо ўзи ҳақида айтилган бу фикрнинг нотўғрилигини исбот қилмоқчи бўлган Қарга баланд овоз билан қазиллай бошлабди ва гўштни тушириб юборибди.

Тулки шартта тутиб олиб, Қаргага шундай дебди:

— Азизим Қарга, сенинг бинойидек овозинг бор, аммо ақлинг кам!

Қиссадан ҳисса: Хушомадгўйликка ишонманг!

Бунинг устига масалларда, кўпинча, енгилгина юмор ҳам бўладика, бу ҳам, асосан, ровий нуткида ўзининг тегишли тазоҳирини топади.

Масалларни ўқишда уларни тегишли мантикий бўлақларга ажратиб олиб, бўлак-бўлак қилиб ўқиш тавсия этилади. Масални битта талаба (ўқувчи) эмас, балки талаба (ўқувчи)лар гуруҳининг ўқигани мақсадга мувофиқ бўлади.

Масал қаҳрамонларига эътибор берайлик. Уларнинг бири бакирок, иккинчиси беозор, учинчиси кўроқ, навбатдагиси эса нотавон ва пандавақи... Демак, уларнинг нутқи, ўзини тутиши ва бошқалар билан муносабати ҳам мана шу хислатларидан келиб чиқади. Демак, ифодали ўқишда масаланинг бу жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор бериш жоиз кўринади.

Масалларни ўқиш жараёнида талаба (ўқувчи)ларнинг мимикасига, юз ифодаларига, товушларининг ўзгариш даражаларига ҳам эътибор бериш, лозим бўлса тегишли тавсиялар бериш, тузатиш ва тўлдиришлар қилиш керак бўлади.

Кўрсатилган камчиликларни бартараф қилган ҳолда қайтадан ўқиш уларнинг ифодали ўқиш малакаларининг барқарорлашиб боришидаги муҳим омиллардан бири бўлади.

Одатда, масалларда асосий қаҳрамонларнинг номи тилга олинган бўлади (Тошбақа билан Чаён, Маймун билан Нажжор, Бўри билан Кўзичок). Агар у бошқачароқ аталган бўлса (Боғда, Шалғом) қаҳрамонлар номи келганда уларни алоҳида оҳанг билан талаффуз қилиш керак. Энг муҳими эса, ҳа бир қаҳрамоннинг ўзига хос хусусиятлари, унинг бадиий образ сифатидаги моҳияти тўла англаниши даркор.

Шу ўринда масалдаги образларнинг хатти-ҳаракатари ва бундан келиб чиқадиган хулосалар ўртасида баъзи айирмаларнинг мавжуд бўлиши мумкинлигини ҳам эслатиш керак. Зеро, масал мажозийликка таянган жанр сифатида бу имкониятдан тез-тез фойдаланиб туради. Масалан, Каккунинг боласини зўравонлик ва кўрkitиш йўли билан тортиб олган Тулкининг салбий хусусиятлари қанчалик муҳим бўлса, нодон ва лақма Каккунинг ўзини тутиши ҳам шунчалик муҳим танқиддир.

ШЕЪРИЙ АСАРЛАРНИ ИФОДАЛИ ЎҚИШ

Шеърий асарлар оламни кўришнинг мутлақо ўзига хос шаклидир. Уларда ифоданинг қутилмаганлиги эътиборни тортади. Шунинг учун ҳам шеърий асарларнинг шакли, жанри, услуби ўқиш жараёнида диққат марказида бўлиши керак.

Омон Матжон шундай ёзади:

Дарёга дуч келсанг, салом бериб ўт,
Сенга чўққилардан хуш сув элтар у!
Шоирга дуч келсанг салом бериб ўт,—
Сени чўққиларга олиб кетар у!

Оддийгина ҳаётий манзаралар тасвири шоир учун катта фалсафий умумлашмалар қилишга имкон берган. Ифодали ўқишда мана шу маънонинг юзага чиқиши учун ҳаракат тақозо этилади.

Мисралардаги сўзларнинг тартиби ва уларга тушадиган мантикий урғулар ифодали ўқиш жараёнида эътиборга олинishi шарт. Акс ҳолда кўзўда тутилган маъно чикмай қолиши, ҳатто мутлақо тесқари маънолар ҳам ҳосил бўлиб қолиши мумкин. Мисол учун Эркин Воҳидовнинг машғур “Ўзбегим” қасидасидаги бир бандни олиб кўрайлик:

Мирза Бобур — сен, фигонинг

Солди олам узра ўт,

Шоҳ Машраб қони сенда

Урди тугён, ўзбегим.

Агар мана шу банддаги биринчи мисрани ўқишда “Бобур” ва “сен” сўзлари қўшиб ўқиладиган бўлса, банддаги умумий мазмунга путур этади, асл маъро англашилмайди. Шунинг учун ҳам У Мирзо Бобурдан кейин маълум бир тўхтаманни, паузани талаб қилади. Бундан кўра каттароқ тўхтаман эса, “сен” ва “фионинг” сўзлари ўртасида кузатилади. Улар орасида эга – кесимлик муносабатини такидлашга тўғри келади. Зеро, бу ердаги “сен” Мирзо Бобурга эмас, балки “ўзбегим”га тегишлидир.

Баъзан шеърый асарларда воқеабандлик ҳолатлари ҳам акс этади. Бундай шеърларнинг ўқилиши ҳам ўзига хос ёндашувни талаб қилади.

Энг аввало, бармоқ ва аруз вазнидаги шеърларнинг ўзига хослигини эсга олиш жоиз.

Бармоқ тизимидаги шеърларда мисралардаги бўғинларнинг миқдорий кўрсаткичлари устувор мавқе тутади. Уларнинг ўзаро тенглиги шеърнинг муסיкийлигини таъминлайди, поэтик фикрнинг раван ва таъсирчанлигига кафолат бўлади:

Пўртана деб ошиқ қалбини,
Буюкларни ўхшатдим тоққа.
Лола дедим ёрнинг лабини,
Ва менгзаттим ойни ўчоққа.

Икки сўз бор – йўқдир такқоси,
Қиёс йўқдир ноёб маъданга:
Онагинам – онанинг ўзи,
Ватангинам ўхшар Ватанга!

Ушбу шеър саккиз мисрадан иборат. Улар тўртта-тўртта бўлиб икки бандни ташкил этади. Ҳар бир банд мисралари эса а : б : а : б тарзидаги қофияланишга эга. *Қалбини:лабини, тоққа:ўчоққа; таққоси: ўзи, маъданга: Ватанга* сўзлари мана шу қофиядошликни юзага келтирган. Ошиқнинг қалби пўртанага, улуғлар тоққа, ёрнинг лаби лолага, ой эса ўчоққа ўхшатиляпти. Биринчи банд мана шу ўхшатишлар туфайли алоҳида, жозиб бир шаклга эга бўлган. Унинг мазмун мундарижаси мана шу шакл воситасида юзага чиқмоқда. Кейинги банд эса атайлаб ўхшатишлардан холи қилинган. Бу ердаги асосий мақсад она ва Ватаннинг танҳолигини, беқиёслигини

кўрсатишдир. Демак, шеъри ўқишда мана шу хусиятларнинг тингловчига етиб бориши устида ўйлаш керак бўлади.

Бу ерда мисраларнинг ички турокларга бўлиниша ҳам муҳим:

4 + 5

Пўртана деб ошик қалбини,
Буюкларни ўхшатдим тоққа.
Лола дедим ёрнинг лабини
Ва менгзатгим ойни ўчоққа.

Аруз вазнидаги шеърда эса турок ўрнида рукн қўлланади. Бармоқ вазнида ҳар бир сўз тегишли тарзда муайян турокқа дахлдор бўлади. Арузда эса битта сўзнинг бошқа-бошқа рукнларга ўтиш эҳтимоли ҳам кучли. Юсуф Хос Ҳожибнинг битта тўртлигини кузатайлик.

Қара баш яғиси қизил тил турур,
Неча баш еди бу, тақи ма еюр.
Башингни тиласанг тилингни кўдаз.¹
Тилинг тегма² кунда башингни еюр.

Қора бош ёви бу қизил тил турур.
Неча бош еди у, яна ҳам еюр,
Бошинг соғлиғи-чун тийиб юр тилинг,
Тилинг истаган кун бошингга етур.

Бир қарашда ушбу мисраларнинг ҳам бармоқ вазнига жуда яқин келишини тасаввур қилиш мумкин.

Қара баш яғиси қизил тил турур, $3 + 3 + 3 + 2 = 11$
Неча баш еди бу, тақи ма еюр. $3 + 3 + 3 + 2 = 11$
Башингни тиласанг тилингни кўдаз. $3 + 3 + 3 + 2 = 11$

Фақат охирги мисра бундай бўлинишга сиғмайди.

Тилинг тегма кунда башингни еюр. $2 + 2 + 2 + 3 + 2 = 11$

Демак, мана шу ўзига хослик унинг бармоқда эмас, балки арузда ёзилганини тасдиқлаб туради. Унинг бўлиниши эса куйидагича бўлади.

Қа-ра баш я-ғи- си қи-зил тил ту-рур,
Не-ча баш е-ди бу, та-қи ма е-юр.
Ба-шинг-ни ти-ла-санг ти-линг-ни кў-даз.
Ти-линг тег ма кун-да ба-шинг-ни е-юр.

¹ Кўдаз – асра, авайла

² Тегма - ҳар доим

Гарчи дастлабки учта мисрада сўзларнинг чегараси рукнлар чегараси билан уйғун келаётган бўлса-да, охириги мисрада битта сўз (тегма)нинг бир қисми олдинги, рукнга, бошқа бир қисми эса кейинги рукнга алоқадор бўляпти. Бундай ҳолат уларнинг ўкилишида ҳам эътиборга олинмиши керак. Уларни рукнларга ажратган ҳолда шундай ўқиш мумкин:

Қарабаш яғиси қизилтил турур,

Нечабаш едибу такама еюр.

Башингни тиласанг тилингни кўдаз

Тилингтег мақунда башингни еюр.

Шеър арузнинг мутақориб вазнида ёзилган. У фаувлун, фаувлун, фаувлун, фаул оҳангида ўқилади. Буни жадвалда шундай кўрсатиш мумкин:

қа	ра	баш	йа	ғи	си	ки	зил	тил	ту	рур
фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ул
не	ча	баш	е	ди	бу	та	қим	ма	е	юр
фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ул
ба	шинг	ни	ти	ла	санг	ти	линг	ни	кў	даз
фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ул
Ти	линг	тек	ма	кун	да	ба	шинг	ни	е	юр
фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ув	лун	фа	ул

ДИАЛОГЛАРНИ ИФОДАЛИ ЎҚИШ

Диалогларда, одатда, қаҳрамонлар ҳаётидаги энг муҳим воқеалар, уларнинг кечинмаларидаги жиддий ўзгаришлар уларнинг ўз нутқлари орқали кўрсатиб берилади. Биз буни мисоллар ёрдамида кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Шойим Бўтаевнинг “Кўрғонланган ой” романида Убайдулла чавандоз кутилмаганда Рангонтоғ этакларида сайғоқларни кўриб қолади. Бу фавкулудда ҳодиса эди. Шунинг учун ҳам чавандоз ҳузурли бир туйғуларни бошдан кечира бошлайди. Аслида, одамлар сайғоқларнинг пайдо бўлишини хаёлларига ҳам келтирмай қўйган эди. Ёзувчи буни шундай давом эттиради:

Мана энди, сайғоқларнинг Рангонтоғ этакларида пайдо бўлиши билан хаёл суриб, шулар ҳақида ўйлагани сайин ўйининг тубига етолмаган Убайдулла чавандоз қишлоққа етганда кун буткул ёришган, куёш қорамтил тепаликлар ортидан кўтарилиб келар эди.	<i>Воқеаларнинг табиий, босиқ, хотиржам ривож, демакки, матни ўқишда ҳам босиқ ва оҳиста оҳангни талаб қилади.</i>
---	--

Тақир подажойда беш-олти сигир кафш қайтармоқда.	<i>Ҳамма нарсанинг одат-даги маромда эканлиги қайд этилаётир. Босиқ оҳангда ўқилади.</i>
Подажойнинг бир четидаги қоп-қора харсангтош устида Тўйчи исмли подачи бир даста тут хивичининг орасидан яроқлиларини танлаб олиб сават тўқиб ўтирарди.	<i>Одатдаги маром ва руҳий мувозанат қайд этилмоқда. Хабар ўқувчи (тингловчи)га янги қахрамон ҳақидаги илк маълумотни етказмоқда</i>
– Ҳорма, Тўйчивой, – овоз берди Убайдулла чавандоз унга яқин келгач.	<i>Сухбатдоши эътиборини тор-тиш учун қилинган биринчи ҳаракат (қахрамон нутқи сал баландроқ, муаллиф нутқи эса пастроқ овозда ўқилади).</i>
Тўйчи юмушдан бўшамаган ҳолда бошини кўтарди.	<i>Ҳали ҳеч нарсадан хабарсиз одамнинг табиий ҳолати</i>
– Э, чавандоз бува, саломат бўлсинлар! – деди чавандозга қандайдир синчковлик билан боқаркан, – қайтпадиларми? – деб сўради.	<i>Кутилмаган пайтда пайдо бўлган сухбатдошига нисбатан ҳайронлик ифодаси</i>
– Зўрсан, Тўйчи, зўрсан! – деди чавандоз бирданига подачини мақтагиси келиб қолиб. – Ўзиям, қўлингдан келмайдиган иш йўқ-да.	<i>Эътиборни тортиш учун қилинган иккинчи ҳаракат</i>
– Дунёни тирикчилик-да, – деб қўйди Тўйчи подачи ҳам унинг мақтовни шунчаки эканлигини пайқаган ҳолда ўз машғулотига давом этаркан.	<i>Оддий жавоб; муаллифнинг қахрамонга изоҳи</i>
– Убайдулла чавандоз у билан хайр-хўшлашиб пича нари борди-ю, муҳим бир нарса илкис ёдига тушгандек отининг жиловини буриб, изига қайтди.	<i>Эътиборни тортиш учун қилинган навбатдаги ҳаракат</i>
– Паққос эсимдан чиқай дебти-я, – деди у овозига сирли тус берганича. – Сендан суюнчи олишим керак эди, Тўйчивой.	<i>Эътиборни тортиш учун қилинган навбатдаги ҳаракат</i>
Тўйчи подачи чавандозга анқайиб қараркан, унинг суюнчи сўраётганининг сабабини англаб олишга интилди. Шу чоқда ёдига нимадир тушиб қолди, шекилли, томдан тараша тушгандек: Сигирингиз туғдимми-я? – деб сўради.	<i>Муаллиф нутқида таништириши давом этаётган хавар оҳанги паст овозда ўқилади, саволда эса ажбланиш ва ҳайрат ифодаланади</i>
Убайдулла чавандоз эгар устида ўзини орқага ташлаб-ташлаб, хандон отганича қотиб-қотиб куларкан:	<i>Муаллиф нутқида чавандоздаги янги бир ҳолат юзага келганини қайд этиш устувор, айни пайтда унинг ўз нутқини ўқишида озгина майда нарсалардан устун туришига интилаётган киши оҳанги сезилади.</i>
– Э, омон бўл-э, Тўйчивой! – деди остидан юлқиниб чиқиб кетгудай бўлаётган отининг жиловини тортиб-тортиб қўйганича. – Сигирнинг тукқан-туғмаганини сен биласан-да, мен шунгаям суюнчи сўраб юрардимми?	

<p>– Узр, чавандоз бува, бунака майда-чуйда нарсалар-га эътибор бермаслигингизни билардик, – Тўйчи подачининг овози оҳангида киноя, кесатиқ ҳам йўқ эмасди. – Жиндек гўрлик килдик, айбга буюрмайсиз.</p>	<p>Муаллифнинг ўзи ҳам таъкидлаётган киноя, кесатиқ оҳанги билан ўқилади.</p>
<p>Убайдулла чавандоз кинояни пайқади. Тўйчи подачининг сабр косаси тўлиб янгиликни тезроқ билиб олишга қизикаётгани унга маъқул келди. Бироқ подачи ўзини лоқайд тутганича сир бой бермай туриши чавандознинг гашини келтирди. Убайдулла чавандознинг энсаси қотди-да, мана бўлмаса, дегандек отининг жиловини тескари бурди.</p>	<p>Чавандозда юз бераётган руҳий ўзгаришлар кетма-кетлиги оҳангнинг ҳам шунга муносиб тарзда ўзгаришини таъказо этади.</p>
<p>Тўйчи унинг ҳаракати астойдил эканини кўриб, чидолмади, бирданига шовқин солди: – Ҳо-ой, чавандоз бува, канака одамсиз ўзи? Учини чиқаришга чиқардингиз, бу ёғини ҳам айтиб кетинг-да, ичингизда димиктириб нима қиласиз?</p>	<p>Подачидаги инсоний қизиқиши унинг руҳиятида ҳам ўзгаришни ҳосил қилади, унинг нутқи баландроқ оҳангда, аммо савол мазмунини акс эттирганича ўқилади.</p>
<p>– Ҳа-я, сал бўлмаа унутаёзбиман-а, – деди Убайдулла чавандоз ўзини гўлликка солиб.</p>	<p>Подаси нутқида зид ўлароқ, бу нутқ наст оҳангда ўқилади.</p>
<p>– Унутганингиз йўқ, – Тўйчи ер тепинди. – атай шундай қиляпсиз, ялинсиз деяпсиз . . .</p>	<p>Энди наст, аммо таъкид оҳангида ўқилади.</p>
<p>– Ие, ие, – Убайдулла чавандоз дабдурустдан айтилган бу гапдан эсанкираб қолаёзди. – Асло бундай ўйлаганим йўқ эди-ку . . .</p>	<p>Табий ҳайронлик ва "юмшати" маъносига урғу берилади.</p>
<p>– Йўқса нега индамай кетмоқчи бўласиз?</p>	<p>Олдиндаги, норозилик эмас, балки саволга жавоб кутаётган одам оҳанги сезилади.</p>
<p>– Мен сайгоқларни кўрдим, Тўйчивой, улар Рангонтоққа кайтишибди.</p>	<p>Оддий хабар оҳангида ўқилади.</p>
<p>Унинг, ёлгон айтяпсиз, дейишга тили айланмаса-да, чавандоз одам, ҳовлиқяпти, деган хаёлга борди. Тўйчи ўй-хаёллари шундоққина юзида акс этиб турадиган одамлар тоифасидан эди. Унинг юзига қараб ичидагини билиб олган чавандоз тўсатдан жажлланиб: – Кўзимга қара, Тўйчи, – деб қолди.</p>	<p>Муаллиф нутқидаги хабар, янги маълумотларни бериши мазмуни шунга муносиб бўлган босиқ, осойишта оҳангни талаб қилади. Қаҳрамон нутқида эса қатъият, ишонч, суҳбатдошига нисбатан даъват оҳанги сезилади.</p>

Албатта, ушбу матн ўқилаётганида қаҳрамонлар нутқи билан муаллифнинг изоҳини бир хил оҳангда кўйиб бўлмайди. Қаҳрамонлар нутқи уларнинг реал вазиятидан келиб чиққан ҳолда

тегишли мантикий ургулар билан ўқилса, муаллиф нутки изохнинг мантикий йўналишига асосланган ҳолдаги ёндашувни талаб қилади.

Бу жиҳатдан Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”идаги машҳур диалог ҳам эътиборлидир. Ушбу диалогни матн мазмунига эътибор берган ҳолда ўқиб чиқамиз:

Хусрав ва Фарҳод мунозараси

Деди: қайдинсен, эй мажнун гумрах ¹ ?	<i>билишга, танишишга бўлган қизиқиш мазаҳ, устидан кулиш</i>
Деди: мажнун ватандин қайда оғаҳ	
Деди: недур санга оламда пеша ² ?	<i>мақсадини ангашга уриниш</i>
Деди: ишқ ичра мажнунлук ҳамиша.	<i>ҳаётий ақидасининг илк эътирофи</i>
Деди: бу ишқдин ўлмас касб рўзи ³ .	<i>эътироз</i>
Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.	<i>эътироз инкори</i>
Дедиким: ишқ ўтидин де фасона ⁴ !	<i>менсимаслик</i>
Деди: андин киши топмас нишона.	<i>бу ҳодисаларга мунабат ва баҳо</i>
Дедиким: куймагингни айла маълум!	<i>исбот талаби</i>
Деди: андин эрур жоҳ аҳли ⁵ маҳрум!	<i>мантикий номувофиқликка эътибор тортиши</i>
Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст ⁶ ?	<i>эътирофнинг илк кўриниши</i>
Деди: рух эрмас эрди танга пайваст ⁶ .	<i>таъкид</i>
Деди: бу ишқдин инкор қилғил ⁷ !	<i>тавсия ва даъват</i>
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил ⁸ !	<i>қатъият</i>
Деди: ошиққа не иш кўп қилур зўр!	<i>қизиқиш, билиб олишга интилиш ва мазаҳ</i>
Деди: фурқат ⁹ куни ишқи балашўр ¹⁰ .	<i>қатъият ва барқарорлик</i>
Деди: ишқ аҳлининг недур ҳаёти?	<i>қизиқиш</i>
Деди: васл ичра жонон илтифоти.	<i>эътироф</i>
Деди: дилбарингнинг не сифотин!	<i>синаб кўриши</i>
Деди: тил ғайратининдин ¹¹ тутмони ¹² отин!	<i>қизганиш, раиқ</i>
Деди: ишқиға кўнглунг ўриндур,	<i>синаб кўриши</i>
Деди: кўнглумда жондек ёшуриндур ¹³ .	<i>эътироф ва қатъият</i>
Деди: васлиға борсен орзуманд?	<i>синов ва шубҳа</i>
Деди: бормен ҳаёли бирла хурсанд.	<i>тасдиқ ва эътироф</i>
Деди: нўши ¹ лабидин топғай эл баҳр?	<i>сўров</i>
Деди: ул нўшдин эл қисмидур захр.	<i>исбот ва далил</i>

¹ гумрах - йўлдан адашган

² пеша - касб, хунар, иш

³ касб рўзи - ҳар кунга иш, хунар, машғулот

⁴ фасона - афсона

⁵ жоҳ аҳли - мансаб, амал егалари

⁶ пайваст - боғланган, уланган, туташган

⁷ инкор қилғил - қайт

⁸ истиғфор қилмоқ - тавба қилмоқ

⁹ фурқат - айрилиқ, ажралниш, ажралиб қолиш

¹⁰ балашўр - бало келтирувчи

¹¹ ғайратидан - рашиқдан

¹² тутмон - тутмайман, айтмайман

¹³ ёшуриндур - яширин

Деди: жонингни олса лаъли ² ёди? Дедиким: ушбудир жоним муроди.	савол ва таажжуб эътироф ва тасдиқ
Деди: кўксунгни гар чок этса бевоб ³ ? Деди: кўнглум тутай ҳам айла деб чок.	синов қатъият ва барқрорлик
Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси? Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.	синов қатъият
Дедиким: ишқдин йўқ жуз ⁴ зиён буд ⁵ , Деди: бу келди савдо аҳлига суд ⁶ !	қайтаришга уриниш эътироф ва таъкид
Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур! Деди: бу шева ошиқдин йироқдур.	даъват инкор
Деди: ол ганжу ⁷ кўй меҳрин ⁸ ниҳоний ⁹ , Деди: туфрокқа бермон ¹⁰ кимёни ¹¹ .	тақлиф асос
Деди: жонингга ҳижрон ¹² кинакашдур ¹³ , Деди: чун бор васл уммиди – хушдур ¹⁴ .	ҳайрат эътироф ва умид
Дедиким: шаҳга бўлма ширкат ¹⁵ андеш ¹⁶ ! Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!	тахдид асос ва далил
Деди: кишвар ¹⁷ берай, кеч бу ҳавасдин! Деди: бечора, кеч бу мултамасдин ¹⁸ !	тақлиф мазаҳ ва қатъият
Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум! Деди: ишқида мақсудимга етгум.	тахдид қатъият
Деди: бу ишда йўқ сендин йироқ қатл, Деди: бу сўзларингдин яхшироқ қатл.	тахдид, даъвога мазаҳ,
Нечаким бўлди мушкул сўз хитоби, Басе осон анга этти жавоби.	
Чу Хусрав кўрди бу янглиғ таҳаввур ¹⁹ , Такаллум ²⁰ айламак сочқон киби ²¹ дур	

Агар диалогдаги иштирокчи бўлган ҳар бир қаҳрамоннинг нутқи улар кўзда тутган ният, бадийий атнда эгаллаган мавқелари, қолаверса, шоир кўзда тутган поэтик маъно билан уйғун ҳолда ўқиладиган бўлса, китобхон – ўқувчиларнинг улардан тегишли руҳий-маънавий озуқа олишлари ҳам қафолатланади.

¹ нўш - ичмоқ

² лаъли - қимматбаҳо кизил тош, бу ерда лаб маъносида ишлатилган.

³ бевоб - кўркмасдан

⁴ жуз - булак, қисм, фасл, дафтар (кўлёзма китобларда)

⁵ буд - борлик

⁶ суд - фойда, манфаат, наф

⁷ ганж - хазина

⁸ меҳр - 1) муҳаббат; 2) офтоб, қуёш

⁹ ниҳоний - яширин

¹⁰ бермон - бермайман

¹¹ кимёни - бу йерда нодир, тенгсиз маъносида

¹² ҳижрон - айрилиқ

¹³ кинакаш - адоват қилувчи

¹⁴ хушдур - яхшидур

¹⁵ ширкатлик - умумийлик

¹⁶ фикр-ўй - мулоҳаза қилмоқ

¹⁷ кишвар - мамлакат, ўлка

¹⁸ мултамас - илтимос қилинган, сўралган.

¹⁹ таҳаввур - телбалих, ўйламай иш туттишлиқ, ботирлик - жасорат

²⁰ такаллум - гаплашиш, суҳбат; гаплашмоқ, суҳбатлашмоқ

²¹ киби - каби, сингари

МАТН НАМУНАЛАРИ

АЛИШЕР НАВОИЙ

Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим?!

Кўргузиб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим?!

Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға
Ҳар тарафдин юз туман¹ тиғи жафосин кўрмадим?!

Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошқим,
Ҳар вафога юз жафо анинг жазосин кўрмадим?!

Кимга жонимни асир эттимки, жоним қатлиға,
Ғайри сари хулку лутфи жон физосин кўрмадим?!

Кимга солдим кўз қораву оқини ишқ ичрақим,
Қон аро пинҳон кўзум оқу қоросин кўрмадим?!

Сен вафо ҳусн аҳлидин қилма таваккуъ², эй рафиқ
Ким, мен ушбу хайлнинг ҳусни вафосин кўрмадим.

Эй Навоий, тавба андин қилмадим шайх оллида
Ким, бу ишда дайр пирининг ризосин кўрмадим.

Қитъа

Камол касбига далолату нуқсонидин изҳори малолат

Камол эт касбқим, олам уйидин
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних³,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Рубоий

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз била сўзинг яхши, дудоғинг яхши,
Енг била менгинг яхши, сақоғинг яхши.
Бир-бир не дейин, бошдин аёғинг яхши.

¹ Туман – ўн минг

² Таваккуъ – кўз туттиш, умидвор бўлиш

³ Биайних – гўё, худди, каби

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ?
Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ!

Гар замонни найф қилсам айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетойин, бу замондин яхшилиғ!

Дилраболардин ёмонлиқ келди маҳзун кўнглума,
Келмади жонимға ҳеч ороми жондин яхшилиғ.

Эй кўнгул, чун яхшидин кўрдунг ямонлиқ асру кўр,
Эмди кўнгул тутмак не маъни ҳар ямондин яхшилиғ?

Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ!

Яхшилиғ аҳли жаҳонда истама Бобур киби,
Ким, кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ?

НОДИРА

Васл уйин обод қилдим, бузди хижрон оқибат,
Сели ғамдин бу иморат бўлди вайрон оқибат.

Қилди чоки пирохан доғи дилимни ошкор,
Қолмади кўнглимда захми ишқ пинҳон оқибат.

Аҳд-у паймонлар қилиб эрди, вафо қилғум дебон,
Айлади тарки вафо ул аҳди ёлғон оқибат.

Орзу қилдим тутармен деб висоли доманин,
Пора бўлди ҳажр илгида гирибон оқибат.

Зоҳидо, ишқ-у муҳаббат аҳлини маъзур тут,
Ёр кўйида на бўлди шайх Санъон² оқибат.

Баски қон бўлди юраким, гавҳари ашқ ўрниға
Қатра-қатра кўзларимдин томди маржон оқибат.

² Шайх Санъон— бадийий асар қаҳрамони, Христиан юзига очик бўлиб, дин ва иймондан кечган.

ЗОКИРЖОН ХОЛМУҲАММАД ЎҒЛИ ФУРҚАТ

Фасли навбахор ўлди

Фасли навбахор ўлди кетибон зимистонлар,
Дўстлар, фаниматдур, сайр этинг гулистонлар.

Субҳидам тушуб шабнам бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёғди абри найсонлар.

Настаран ювиб юзни, ёсумон тўзиб ўзни,
Наргис очибон кўзни интизори ёронлар.

Бир саҳар эдим уйғоқ: ўт тутощти оламға,
Тоглар чекиб ларза, титради биёбонлар.

Қумрилар қилиб ку-ку, булбул айлабон чаҳ-чаҳ,
Сарв гул уза доим тортар оҳу-афғонлар.

Булбул ўқуғоч йиғлаб субҳидам хазон фаслин,
Ғунча қон ютуб, юз чок этти гул гирибонлар.

Кечтилар вафо аҳли қолмайин тутуб савсан,
Қийди кўк қилиб сунбул зулфини паришонлар,

Куймасун бу савдода не учун димоғимким,
Ранжу ғуссада доно, кечса шод нодонлар.

ГУЛҲАНИЙ

Туя билан бўталок

«Бор эди Фарғонада бир сарбон,
Теваси¹ бор эрди - туғди ногаҳон.

Ақлу аёли² анинг бас эрди чўқ,
Озуқадин кулбасида нарса йўқ,

Ҳосили дунё эди бир теваси,
Эмадигон орқасидин бўтаси.

Бир куни ул тевасини кўмлади³,
Ортадигон юкларини жўмлади¹.

¹ Тева - туя

² Аҳли аёли - бола-чақа

³ Кўмлади - чўқтирди

Юклари эрди оғир-у йўл йироқ,
Ўртади тайлоқини нори фироқ.

Фасли тамуз² эрди, ҳаво чўх исиг,
Йўлда темурдек эди, қумлар қизик,

Оч ўтина куйди, анодин жудо,
Модарини³ меҳрида эрди адо.

Жаҳд ила етмай аносин кетидин,
Қумда куярди, ғами ул сийнадин⁴.

Оғир юки йўлда ўшал сорбон,
Йўлга чўкурди тузатай деб равон.

Қолди ҳориб аноси арқосидин,
Ёнди ҳароратлари яғмосидин⁵.

Бўзланиб айтди: «Аё, бераҳм энам,
Куйди-ю, ёнди-ю, туташти танам.

Аста юрусанг на бўлур, ман етай,
Ташна бўлиб ҳордим-у колдим, эмай.

Айди онаси балосига⁶ боқиб,
Кўзларини ёшлари сувдек оқиб:

«Кўрки, бурундук кишининг кўлида,
Бу кишини кўзлари ўз йулида,

Манда агар зарра каби ихтиёр,
Бўлса эди, бўлмас эдим зери бор⁷».

¹ Жўмлади - жамлади

² Тамуз - ёз, саратон

³ Модар - она

⁴ Сийна - она кўкраги

⁵ Яғмо - талон-тароҳ. Бу ерда иссиқ азоби кўзда тутилмоқда

⁶ Балю - бола

⁷ Зери бор - юк остида (қолмоқ)

МУҚИМИЙ

Навбахор

Навбахор очилди гулларб сабза бўлди боғлар,
Сухбат айлайлик келинларб жўраларб ўртоқлар.
Хуш бу маҳфилда тириклик улфату аҳбоб ила,
Ўйнашиб, гоҳе табиатни қилайлик чоғлар.
Рух очиб кўздин ниҳон бўлса паридек, найлайн,
Айрилиб хушу ақлдин телба бўлмай соғлар.
Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул оўёнин зоғлар.
Марҳам истаб кимсадин, захми дил изҳор айласанг,
Чорае қилмоқдин ўзга, устиға тирноғлар.
Тобакай мундоғ маломат кунжида доим Муқим,
Бу замон кўз тутгин эмди сенга бўлсун тоғлар.

ҒАФУР ҒУЛОМ СОҒИНИШ

*Зўр қарвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш,*

*Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,
Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
ҳозир қонда кезар эртаги умид.*

*Хоки анжир тугаб, қовун гарқ пишиган,
Бахтли тонг отар чоғ уни кузатдим,
Бир малъун гулшанга қадам қўймишкан,
Жони бир жондошлар қолармиди жим.*

*Унда етук эди мерос мард гурур,
Остонани ўтиб, қасамёд қилди.
Укаларин эркалаб ўзимдай мағрур,
Яъни обод уйимни у дилшод қилди.*

Иблисининг зарази бўлган бу уруш
Албатта, етади ўзин бошига.
Ўғлим омон келади, голиб музаффар,
Гард ҳам кўндирмасдан қора қошига.

Не қилса отамен, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишига унинг ҳаққи бор,
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман кўринса зубор.

Баҳор новдасида бўртган ҳар куртак
Созинган кўнзилга берар тасалли.
Кўчатлар қоматини эслатганидак,
Нафасин уфурар тонг отар ели.

Кечқурун ош сузсак бир насиба кам,
Кўмсайман бировни — аллакимимни,
Доимо умидим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.

Балки бир ғалат ўқ, ё хавфу хатар
Ҳазинаи умримдан йўқотди олмос...
Йўқ, у ўлмас, қадами олам яратар,
Ҳаётини бу олам сизу бизга хос.

Ўроғу гулқайчи, истак кўтариб,
ҳовримни босишига боққа жўнадим.
ҳашарчи қўшни қиз — унинг севгани,
Мажъос босар эди орқамдан одим.

Богда сарвинозим йўқ эди гарчанд,
Кўмакчим арғувон ёринг Нафиса.
Сени соғинганда қилдим гул пайванд,
Бу баҳордан ҳаёт оларди бўса.

Дур бўлиб тақилур ёрнинг бўйнига,
Садафдай кўзимда беҳуда бу ёш.
Икковинг икки ёш, лабинг лабига
Қўяр. Васвасамдан кулади қуёш.

Сизларни, келди, деб эшитган кун,
Ўзинг тўқиб кетган катта саватда
Тўлатиб шафтоли узиб чиқаман,
Залаба кунлари яқин албатта.

Яёв, кўксим очиқ, бошда шафтолу,
Худди мўйлабингдек майин туки бор.
Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,
Шафақдай нимпушти, сарин, безубор.

Суйганинг лабида реза тер каби
Унда титраб турар сабуҳий шабнам.
Мунчалик мазани топа олмайди
Уйқуда тамшанган чақалоқлар ҳам.

Ё ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла.
Шу мерос боғингни ўз қўлингга ол,
Менга топирилган меросий ҳақ-ла.

Богда товус каби хиромон бўлиб,
Умид данагини бирга экингиз.
Ғолиб келажакни сайр қилайлик
Мушфиқ онагинанг билан иккимиз.

АБДУЛЛА КАҲҲОР

“Сароб”дан

«Ўртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиётсизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар орасига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеърингиз, «қаландар» сарлавҳали ҳикоянгни кечикиб бўлса ҳам навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқишингиз сўралади.

Ўртоқлик саломи билан:

Кенжа»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қўрқувданми, ҳутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, ўзини андак босиб олиб, атрофига

қаради, назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар эди. Саидий хатарли довогга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Олам яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ётиб печкага суянди, сўнгра, пальтосини ечиб каравотга ирғитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги литограф бўёқларининг ҳиди, нечукдир, димоғига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу кунни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йиғиштирди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кўчириб қўйган дафтарини узоқ варақлаб ўтирди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушиди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилсада, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шиор бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичида ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Саидий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон озгида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиши умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётирсан, сўлиб қайтишни бир мартаба бўйинингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бўсағасидан ўтишда бўлди, йўлакка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улусифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йиғит ўтирар эди. Уйнинг тўридаги, кўринишида каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қовоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йиғит бошини кўтариб, Саидийга

бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Саудий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобрў қилинган йигит эди. Саудий тўғри серсавлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи ишишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саудийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтирди ва қозозларни титкилай кетди. Саудий анча кутди. Бу одам бошини кўтариб қарамагандан сўнг, секин:

— Ўртоқ Кенжа сиз бўласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саудийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саудий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саудийга қаради ва сўрагани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саудийми? Яхши, қани ўтиринг!

Саудий ўтирди. Кенжа столнинг тортмасидан Саудийнинг қўлёмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишига ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчиликлар бор. Мен буларни айтмай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишинг томонидан бўлган илтифотга етармикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саудий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришига арзирлик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саудий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилдан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулоимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотаом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичиди, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталик билан кўрсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак адиблар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиши йўлларини ҳам кўрсатишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб қўшдим. Ўқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам эсон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака, — деди Саидий, — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиши учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришига арзийман, демак, одамлар асаримни кўриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дўстона кўмагингиз учун ташаккур билдиришидан бошқа сўзим йўқ.

МИРТЕМИР

ОНАГИНАМ...

Товонимга чақир тиканакдай ботгувчи —

Ғашлик.

Бедаво сизловиқдай сизлатгувчи —

Ғашлик.

Жигаримни қиймалаб аҳён-аҳён,

Чучварага чеккувчи —

Ғашлик.

Мени ўйлаб нотавон ва нимэсон,

Ғашимга теккувчи —

Ғашлик.

Суюжларимни сирқиратиб,

оч теватдай гажигувчи,

Кўзимга ёш тирқиратиб,

жигилдонимда аччиқ бўзадай ачигучи

Ғашлик.

Дунёга қайта келишимга кўзим етсайди,
Йигит ёшим тўлмай туриб,
Айрилиқ зайлида қоқ ёғочдай қуриб
Жон берган онамни кўришимга
кўзим етсайди,
Тиззасига бир нафас бош қўйишимга
кўзим етсайди,
Оналик меҳрига ўбдон тўйишимга
кўзим етсайди,
Оқ сутингни оқлай, дейишимга
кўзим етсайди,
Менда ғашлик нетарди?
Янтоқ ўтинидек,
Тамаки тутунидек,
Тонг пайтида таралган бадбахтлик тунидек —
Чексиз фазоларга тарқаб кетарди!
Онагинам!

Одам бўлдимми менам?

Йигит ёшимгача бир челақ сув келтириб
бермаган бўлсам,
Ё ташиналигингда бир коса шарбат тўлдириб
бермаган бўлсам,
Ё нон ётишинг учун,
Ҳатто бир йўла, бир кун
Саҳродан ўтин орқалаб келмаган болангман...

Озгиндан сўз чиқмай, елмаган болангман...
Сенинг арзимас бир юмушингни адо этолмаганим,
Сенинг бир шиоранга юз ўмбалоқ ошиб
кетолмаганим,

Сени жиндак хушвақт қилгани,
Сени жиндак хушбахт қилгани —
Тагсиз жарлардан ўтолмаганим,
Сени сўнги йўлга ўзим узатолмаганим —
Тоғдай зил.
Абадиятдай чексиз армон бўлиб қолди дилимда,
онагинам!

Неча қоон, неча султон,
Неча минг хон, ўзбегим.

Тоғларинг тегрангда гўё
Бўзма аждад бўлди-ю,
Икки дарё - икки чашиминг,
Чашими гирён, ўзбегим.

Қайсари Рум найзасидан
Бағрида доғ узра доғ,
Чингизу Боту тиғига
Кўкси қалқон, ўзбегим.

Ёғди тўрт ёндин асрлар
Бошингга тийри камон,
Умри қурбон, мулки торож,
Юрти вайрон, ўзбегим.

Давр зулмига ва лекин
Бир умр бош эгмадинг,
Сен - Муқанна, сарбадор - сен,
Эрксевар қон, ўзбегим.

Сен на зардушт, сен на буддий,
Сенга на оташ, санам,
Одамийлик дини бирла
Тоza имон, ўзбегим.

Маърифатнинг шуғласига
Талтиниб зулмат аро,
Кўзларингдан оқди тунлар
Кавкабистон, ўзбегим.

Тузди-ю Мирзо Улуғбек
Кўрагоний жадвалин,
Сирли осмон тоқига илк —
Қўйди нарвон ўзбегим.

Мир Алишер наърасига
Акс-садо берди жаҳон,

Шеърият мулкида бўлди
Шоҳу султон ўзбегим.

Илму шеърда шоҳу султон,
Лек тақдирига қул,
Ўз элида чекди гурбат,
Зору нолон ўзбегим.

Мирза Бобур – сен, фигонинг
Солди олам узра ўт,
Шоҳ Машраб қони сенда
Урди тугён, ўзбегим.

Шеъриятнинг гулшанида
Сўлди маҳзун Нодира,
Сийм танни ювди кўз ёш,
Кўмди армон, ўзбегим.

Йиғлади фурқатда Фурқат
ҳам муқимликда Муқийм,
Нолишингдан Ҳинду Афғон
Қилди афғон, ўзбегим.

Тарихинг битмакка, халқим,
Мингта Фирдавсий керак,
Чунки бир бор чеккан оҳинг
Мингта достон, ўзбегим.

Ортада қолди кўҳна тарих,
Ортада қолди дард, ситам,
Кетди ваҳминг, битди захминг,
Топди дармон, ўзбегим.

Бўлди осмонинг чароғон
Толе хуришиди билан,
Бўлди асрий тийра шоминг
Шуълаафшон, ўзбегим.
Мен Ватанни боз деб айтсам,
Сенсан унда битта гул.

Мен Ватанни кўз деб айтсам,
Битта мужгон ўзбегим.

Фахр этарман, она халқим,
Кўкрагимни тоғ қилиб,
Кўкрагида тоғ кўтарган
Танти деҳқон ўзбегим.

Ўзбегим деб кенг жаҳонга
Не учун мадҳ этмайин!
Ўзлим билмоққа даверим
Берди имкон, ўзбегим.

Мен буюк юрт ўлидурман,
Мен башар фарзандиман,
Лекин аввал сенга бўлсам
Содиқ ўғлон, ўзбегим.

Менга Пушкин бир жаҳону
Менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўксим осмон, ўзбегим.

Қайга бормай, бошида дўптим,
Ғоз юрарман гердайиб,
Олам узра номи кетган
Ўзбекистон, ўзбегим.

Бу қасидам сенга, халқим,
Оқ суту туз ҳурмати,
Эркин ўлингман, қабул эт,
Ўзбегим, жон ўзбегим.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

ОНАЖОН

(Онам Турди Карвон қизи хотирасига)

Неча кунки йўқ оромим,
Келолмайман ҳушимга.
Онажоним кечалари
Кириб чиқар тушимга.

Қўлларида оқ елтуғич
Ой нурида ялтирар.
Онажоним имлаб мени
Қошларига чақирар.

Келтирарлар гоҳо бешик
Кўзларида ҳаяжон.
Ётар пайтинг бўлди-ку дер,
Кела қол, дер, болажон.

Қайларгадир югураман,
Фигонимдан чиқар дуд.
Йиғлама, деб қўлларимга
Тутқазарлар сўнг тобут.

Тонгда руҳсиз кўз очаман,
Қовурилар танда жон.
Онажоним, бундай қилма,
Бундай қилма, онажон.

Ахир ўзинг дер эдинг-ку,
Силаб ўксук бошимни:
— Энди сенга берсин умр,
Сенга берсин ёшимни.

Афсус, ўзинг эрта кетдинг,
Эрта кетдинг оламдан.
Укаларим бағрим эзар,
Ажралдик деб онамдан.

Бевақт хазон бўлмай ҳар ким
Яшаб ўтсин дунёда.
Онажоним, ҳар ким ошин
Ошаб ўтсин дунёда.

Гарчи фано ҳар кимсага
Азалий бир қисматдир.
Лекин, она, тириклик ҳам
Билсанг, ярим ҳикматдир.

Тушларимда, майли, бошим
Силаб тургин, онажон.
Қолганларга энди умр
Тилаб тургин, онажон.

У кун четда оҳ чекардим
зуссаларнинг дастидан,
Сен отамга пул берибсан
Ёстигингнинг остидан.

Айтибсанки, онасизлик
Келмасин ҳеч ўйига.
Сарф қилингиз, менга эмас,
Абдулланинг тўйига.

О, ўғлингга сен шафқатни
Билардинг-ку, онажон.
Бундан кўра бағрим ўйсанг
Бўларди-ку, онажон.

Заррагина раҳм этгали
Сабринг менга йўқмиди?
Онажоним, бундан ўзга
Жабринг менга йўқмиди?

<i>Йўқмиди ҳеч ўзга гапинг,— Нола қилиб сўйласанг. Наҳот, ахир сўнгги дам ҳам Фарзандингни ўйласанг.</i>	<i>Онажоним, сўнг бор менга Нафас қилдинг у замон. Шоир бўлгин дея балки ҳавас қилдинг у замон.</i>
<i>Ахир орзу қочиб кетмас, Битказар-ку тириклар. Онажоним, бир кунини Ўтказар-ку тириклар.</i>	<i>Онажоним, балки мен ҳам Бир кун шавққа тўларман, Балки мен ҳам айтганингдай Бир кун шоир бўларман.</i>
<i>Унутилар гуссалар ҳам, Орзулар ҳам чўзар бўй. Онажоним, балки бир кун Айтганингдай бўлар тўй.</i>	<i>Куйлай десам ҳурматингни Ушбу кунда тилим лол. Балки фақат шу сабабли Шоир бўлсам эҳтимол.</i>
<i>Балки сенинг қабринг узра Кўқарганда гул чечак, Остонамга қадам қўяр Сен истаган келинчак.</i>	<i>Балки сарсон-аросатда Қолиб кетмас бу таним, Камолимни кўрар балким, Юртим — она-Ватаним.</i>
<i>Кимдир унинг йўлларига Балки гул ҳам сочади, Балки мунис онажоним Кел деб, қучоқ очади,</i>	<i>Пайти келиб тўлар бир кун Паймона ҳам беомон. Кузатарлар мени ҳам сўнг Сенга томон, сен томон.</i>
<i>Балки дўстлар даврасида Камим бўлмас ҳеч қачон, Лекин сени ўша дамда Қайдан топай, онажон.</i>	<i>Балки у кун бошим узра Дўстлар бош ҳам эгадир, Ўша дамги иқболим ҳам, Онажоним, сенгадир.</i>
<i>Эсимдадир, титрар эдим — гамгин, болиш пастида. Китобимни кўрдим ногоҳ Бошгинангнинг остида.</i>	<i>Дилда неки жсуръатим бор, Дилда неки ҳаяжон,— Бари-бари сенга бўлсин, Сенга бўлсин, онажон,</i>
<i>Тошдай қотдим ўшал они Бор тоқатдан айрилиб. — Шоир ўғлим,— дединг менга Секингина қайрилиб.</i>	<i>Сенга бўлсин бор ҳаётим, Номим, шоним бир йўла, Хотиранга ушбу шеърни Ёзди ўғлинг Абдулла.</i>

РАУФ ПАРФИ

Балки ўчган эдим ёдингдан

Балки ўчган эдим ёдингдан,
Ширин хаёлингни буздимми?
Лайло, Лайло, сенинг ёнингда,
Япроқ каби кўрдим ўзимни,
Ширин хаёлингни буздимми?

Сени ўйлаб келмайди уйку –
Қора туннинг ўзга сеҳри бор.
Тушларимда топай деб гулрў,
Мен ухларман мангу, эҳтимол.
Гўзал тушлар тилайман, Лайло...
Яна пайдо бўлдинг йўлимда,
Яна йўлларингда бўзладим.
Бечора қалб сенинг қўлингда,
Кўзларингда менинг кўзларим.
Нечун пайдо бўлдинг йўлимда?..

УСМОН АЗИМ

Тонг титрайди кеч кузакнинг кучоғида,
Юлдузларни ўчирмоқда гулгун шафак.
Жоним, қалбим шеъриятнинг пичоғида...
Замин – тилсим, осмон – тилсим... шеър – бешафқат.

Мен қийналдим. Хаёлимнинг қанотида
Денгизларни кўтарганча толиб учдим.
Юлдузларни кўп кўрганман хаётимда,
Денгиздаги юлдузларни келди кучгим.

Кўкка боқдим, ўт туташди жоним аро...
Қат-қат булут қатларида не сир-асрор.
Хайрат ичра ўлдиргуси мени само,
Она замин, уча қолай, қўйиб юбор.

Мен ёр дедим.. Лайлими ё, Ширинми ё.
Ёки энди туғилажак бирор малак?
Мана, мен, деб кўз олдимда бўлди пайдо,
Мана, мен, деб шеърдан боқди якто юрак.

Юлдузларни ўчирмоқда гулгун шафак,
Тонг титрайди кеч кузакнинг кучоғида,
Шеър ёзилар... қийноқ, сенга бўлсин шараф,
Жоним, қалбим шеъриятнинг пичоғида...

Ҳали бутун рўйи жаҳон шеър бўлажак,
Фақат бекор билиб ором кучоғини -
Бу дунёни сирга кўмиб яшаш керак,
Қалбга санчиб шеъриятнинг пичоғини!

УЛУҒБЕК ҲАМДАМ

Атиргул,
Инсоннинг қонидай қизил гул,
Бунчалар бағринг хун,
Атиргул?..

Атиргул,
Эслатдинг сен менга кимнидир,
Кимгадир ўхшайсан жуда ҳам,
Юзлари тилинган,
Қип-қизил қонга бўялган кимгадир...
Кимга?..
Кўнгилдир балки?..
Кўнгил...
Атиргул...

Атиргул,
Ҳолимни эслатдинг,
Босган ҳар йўлимни эслатдинг,
Қон бўлган дилимни эслатдинг,
Эслатдинг,
англатдинг,
атиргул...

Атиргул,
Жавоб бер, сен менга,
Жавоб бер, қийналиб кетдим мен...
Дийдаси қаттиқ,
Иймони суст,
Маърифатсиз бу даҳру дунда,
Юрак бағринг қип-қизил қон.
Бўлишига қарамай,
Сени тушунмаган,
Сени инкор қилган,
Ҳар лаҳзада
Бошингни сапчадек узиб ташлашга қодир
Ва
Кун келиб,
Шундай узиб ташлайдиган,
Бу қаттол дунёнинг қўлига,
Унинг дастидан,
Қон бўлиб оқиб кетган ўзлигингни,
Ол қадаҳга сузиб,
Яна бошни адл тутиб,
Устига устак,
Тавозе билан,
Қандай қилиб сунуш мумкин,
Айт менга,
Ўргат менга шуни атиргул?!..

Атиргул,
Сен мендан баландсан,
Сен мендан ҳимматли,
Олийнасабсан, атиргул...

Атиргул,
Рухсат бер,
Ўқувчинг бўлай мен,
Атиргул,
Рухсат бер,
Сен ҳақда тўлиб тошиб ёзғувчинг -
тўқувчинг бўлай мен,
Атиргул!..

Атиргул,
Қанийди, мен сенга ўхшасам,
Дунёнинг
Узиб олиш учун чўзилган,
Қаттол илкига
Парво қилмай.
Сендайин яшасам,
Очилсам...
Сўнг...
Майли...
Сочилсам,
атиргул...

Атиргул - кўкрак қафасимда кишанланган Гул!..

ҚУТЛИБЕКА

Соғиниб келдим

Отамни отадай кучган, эй тупроқ,
Онамни онадай кучган, эй тупроқ.
Гардинг кўзларимга сурмалар қилай,
Суврати кўнглимга кўчган, эй тупроқ,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

Ойдинда ошиқлар солган сўқмоқлар,
Атирлар ифори қолган сўқмоқлар.
Қилдай жони билан қаттиқ тирмашиб,
Баландларга чиқиб олган сўқмоқлар,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

Тубларида осмон оққан анҳорлар,
Мавжида юлдузлар қалққан анҳорлар.
Бир толни бир кунда минг бора ювиб,
Майсаларга маржон таққан анҳорлар,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

Ёмғир ичиб гулқиз бўлган, эй боғлар,
Қаҳратонда қорқиз бўлган, эй боғлар.

Ёз, куз гулханида ёниб битмаган,
Шамолларда ҳофиз бўлган, эй боғлар,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим

Кўзимнинг устида кўрганим оғам,
Номард дунёда мард юрганим оғам.
Изимдан изиллаб бўронлар кувса,
Қалқоним, қалъаи кўрғоним оғам,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

Аждоди фозила отин бибилар,
Койиши, олқиши олтин бибилар.
Элни эл қилгунча муштдай юраги,
Гоҳ тутун, гоҳида ўтин бибилар,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

Кўнгил дарёмдаги чўкмас кемалар,
Болалар, холалар, тоға, аммалар.
Жонлари жонимга туташиб кетган,
Қорақош, қоракўз – ҳамма, ҳаммалар,
Мен сизни олисдан соғиниб келдим.

САЪДУЛЛА ҲАКИМ

Тун.
Ёмғир шовуллар,
Шамол тентирар,
Тарақлаб очилар эшик ногаҳон,
Хонага ёприлар ёмғир салқини.
Қордек оқ кўйлакли бўлик бир жувон.

Остонада ўйчан термулиб турар,
Сирли оҳанглардан энтикар қалби,
Шамол сочларини тортқилаб қочар,
Шаффоф томчиларни юзига сочар,
Ҳилпирар кўйлаги оқ ёлқин каби,
Жунжикиб оҳиста кирар ётоққа.

Кўксини тўлдириб ёмғир навоси,
Кўз очару жонбахш сезгидан эри.
Сингиб кетар муздек бағрига эриб,
Май каби симириб баҳор ҳавосин.

Тун.
Ёмғир шовуллар,
Шамол энтикар.

ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВА

Билмаслар

Кўрдим, кишлок, гўзал шаҳарлар кўрдим,
Оҳорлари кетиб борар, билмаслар.
Жамалаксоч пари – пайкарлар кўрдим,
Баҳорлари кетиб борар, билмаслар.

Тугмак бўлса етмас белбоғ учлари,
Дунё молин маҳкам тишлар тишлари,
Боғларининг ширинзабон қушлари,
Олқорлари кетиб борар, билмаслар.

Отлари-я, қорабайир отлари,
“Гижинглайди”, деб ўйласам, додлади,
Ёли бўрон бўлганлигин ёдлади,
Шунқорлари кетиб борар, билмаслар.

Кузатиб бу дунёнинг ўру қирини,
Билмай қолдим келмак, кетмак сирини,
Ёлғон ёрлар ялашиб бир-бирини,
Чин ёрлари кетиб борар, билмаслар.

Чарсиллаган бир ўт ёнар ичимда,
Мен шеър айтсам, айтмадим тил учинда,
Бу талотўп, қув-қув, чоп-чоп ичинда
Ҳалима ҳам ўтиб борар, билмаслар.

ЗУЛФИЯ МҶМИНОВА

Ўйланиб ўтардим бу кўчалардан,
Энди кулиб ўтгум, ўйланиб ўтгум.
Жаннат юзликлар-ла мубораклашиб,
Беклар суҳбатидан гул териб ўтгум.
Алвон гуллар экдим кўнгил бўстонига!
Истиқлол мангу қол, Ўзбекистонда!

Чашмалар болини энди тушундим,
Кушлар саволини энди тушундим,
Қирлар шамолини энди тушундим,
Томирдек туташдинг, юракда – жонда,
Истиқлол мангу қол, Ўзбекистонда!

Энди ҳазонлардан гул қидирмасман,
Энди нодонлардан дил қидирмасман,
Йўлим сен, мен гирён йўл қидирмасман,
Қариндош тутиндим гул, гулистонга,
Истиқлол мангу қол, Ўзбекистонда!

Дилимдан сўз очсам, ғунча очилгай,
Парилар қўлида тугунча очилгай,
Шодлансам, шодликлар шунча очилгай,
Мисли атиргулман тонгги рахшонда,
Истиқлол мангу қол, Ўзбекистонда!

Кўнгилни кўнгил-ла кошона этдим,
Сўзнинг мадорини дармона этдим,
Сиғиндим дуони дармона этдим,
Ўзига шукрона ҳар дам, ҳар онда,
Истиқлол мангу қол, Ўзбекистонда!

ЙЎЛДОШ ЭШБЕК

Сузар дарёда бир ой,
Тўлқинлари бахтиёр.
Атрофда ёруғ чирой,
Ойдинликда ифор бор.

Ой чиқиб борар узоқ,
Чўзиб қолар соҳил қўл.
Йўл тошиб тўхтар қирғоқ,
Ўзин сувга отмас йўл.

Бурилиб, соҳил бўйлаб,
Бўйнин чўзиб югурар.
Атрофга сурма бўйлар,
Таратиб ой улгурар.

Чўчиб, уфққа бир қараб,
Шўнғир дарё мавжида.
Келар шафақ ярқираб –
Ошиқ куёшдан мужда.

ГУЛОМ МИРЗО

Учликлар

Юрак тинмай санар
тақдирнинг
дўлдек зарбаларини.

* * *

Дарахт хатлар йўллагач,
қиш томонга йўл олар
йўллар.

* * *

Қароқларим даричасидан
кириб-чиқиб туради
Дунё.

* * *

Синиккан соғинчлардан
сарғаюр
саҳифалар.

* * *

Гоҳ шодлик,
гоҳ ғам тўла
муҳаббат жоми.

* * *

Умр –
тухфа эмас,
умр – қарз.

* * *

Кўнглим
тўлиб кетди –
уйим бўшагач.

* * *

Ўнгарилар кумсоат – дунё,
зарра-зарра томади толе
осма доридай.

АШУРАЛИ ЖЎРАЕВ

ГАПСОТАР

Ҳой, гапсотар, гапсотар, айт, қачон жағинг қотар? Тиним билмай сайрайсан, бунча жағинг қайрайсан. Бир нафас тин олсанг-чи, гапдан сал-пал қолсанг-чи. Иш деса гап сотасан, гапдан қачон ортасан? Гап сотиш ёмон иллат, бундан юрак ейди лат.

Ҳой, гапсотар, гапсотар, айт, қачон гапинг битар? Ё гапдан ёриласан, ё гапга қориласан. Куруқ арава мисол гапни олиб қочасан, анойи кўнгилларга уруғ каби сочасан. Уйда нукул гап дейсан, кўчаларда гап сотиб, чойхонада гап сйсан. Дўстларинг сезар гапдан, оиланг безар гапдан. Қариндош-уруғ қочар, сендан олдин гап очар. «Иш билганга бир танга, гап билганга минг танга». Ушбу мақол шиоринг, тўхта бир зум оғзинг юм, борми номус ва оринг.

Ҳой, гапсотар, гапсотар, гап сотган доим ётар. Гап сотиб ёз қишлайсан, айтгин, қачон ишлайсан? Деҳқон ерни тоблайти, сенчи гапни қоплайсан, ҳамма ҳосил йиғганда мадҳияни боплайсан. Эринмасдан гап сотиб, бозорни тўлдирасан, тарозуга гап қўйиб, харидорни куйдирасан: «Кеп қолинг, ҳой гапхўрлар, сотаману кетаман, бир қопгина гапим бор, сотолмасам нетаман?».

Хуржунинг тўла гапдир, ўнг-сўлинг яна гапдир. Тўйга борсанг гап сотиб, микрофонни куйдирасан, меҳмонларни кар қилиб, жонидан тўйдирасан. Режа аниқ, минг оғиз гапирмасанг бўлмайди, лекин гапдан, оғайни, қорин қурғур тўймайди. Тўймаса тўймасин нетай, гап тугаса қайга кетай?

Ҳой, одамлар, қочинглар, гапсотар келяпти, елкасида гапхалта, шамолдай еляпти. Давраларни бездириб жонингдан тўйдиради, гап сотиб охири гап билан ўлдиради.

“ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ”дан
ИЛТИЖО

Ойи, мен келдим... Эшитяпсизми, ойи, мен яна келдим...

Қаранг, ойи, тагин кўклам кирди. Эсингиздами, ҳар йили баҳор кириши билан сизни далага олиб чиқардим. Сиз чарақлаган офтобни, тиниқ осмонни, кўм-кўк майсаларни кўриб қувонардингиз. Эсингизда-ми, невараларингиз териб келган бойчечакларни кўзингизга суртиб, «омонлиқ-сомонлиқ» қилардингиз...

Бугун... ўзингизнинг устингиздан бойчечак ўсиб чиқибди... Йўқ, йўқ, ойижон... Йиғлаётганим йўқ. Биладан, мен йиғласам, сиз безовта бўласиз. ҳозир... ҳозир ўтиб кетади. Мана, бўлди...

Эрталаб-чи, ойи, ёмғир ёзди. Қаттиқ ёмғир ёзди. Сиз баҳор ёмғирини яхши кўрардингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чарақлаб ётибди... Эсингиздами, сиз менга офтоб тўғрисида чўпчак айтиб берган эдингиз. Ўша офтоб чарақлаб ётибди... Кўряпсизми...

Эсингиздами, ойи, сиз укамга алла айтардингиз. Мен алланинг оҳангига маст бўлиб ухлаб қолардим. Ўша бешикда мен ҳам ётганман. Аллангиздан мен ҳам ором олганман. Нима қилай, ойи, мен алла айтишини билмайман. Қабрингизни силаб қўйсам ором оласизми... Мана, ойижон, мана... Йўқ, йўқ, йиғлаётганим йўқ. ҳозир, ҳозир ўтиб кетади...

Эсингиздами, ойи, сиз бир марта, атиги бир марта, ўшандаям ҳазиллашиб: «Мениям китоб қилиб ёзсанг-чи, ўғлим» дегандингиз. Мен: «Сизнинг нимангизни китоб қиламан, ойи?» деган эдим. Хафа бўлманг, мен ҳам ҳазиллашган эдим. Мана, ўша китоб. Йўқ, уни мен ёзганим йўқ. Уни сиз ёзгансиз. Мен уни қозоғза тушириб, одамларга тарқатдим, холос. Мен уни дунёдаги ҳамма оналар ўқишини хоҳлайман. Биладан, дунёдаги ҳамма оналар яхши. Шундоқ бўлсаям, уларнинг ҳаммаси Сизга ўхшашини хоҳлайман...

ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД

“Беозор қушнинг қарғиши” ҳикоясидан

Бир куни сандал атрофини тўлдириб овқатланаётган эдик. Катталар сандал теваарагида, мен укам билан катталардан чеккада, алоҳида дастурхонча тўшаб овқатланиб ўтирган эдик... Ёз кезларида сандалдан фойдаланмасак-да, кўрпасиз курси тураверар эди...

Онам билан дадам аразлашган кунлар экан... — Қадрия кўзларини катта-катта очганича раста устидаги сузма уюмига тикилди. — Уйимизда бирон йигин бўлса, меҳмон-излом келса негадир дадам билан онамнинг ораларидан муқаррар ола мушук ўтмай қўймас эди... Билмадим, нега шундай бўларди?.. Ўша кунлар эса Зулфия онамни узатганимизга ҳали йигирма кун ҳам бўлмаган... Дадам билан онам аразлашиб, бир бирлари билан гаплашмай қўйишганига биз болалар ҳам «чурқ» этиб овоз чиқаришга чўчир, уйимиз яқиндагина тўй бўлиб ўтган уйга ҳам ўхшамас эди...

Хуллас, ҳаммамизнинг нафасимиз ичимизда, овқатланиб ўтирган эдик, Умид акам: «Ия, ановини қаранглар!» деб жимликни бузди. Ҳаммамиз акам кўрсатган томонга — шифтга қарадик — деворга яқин тўсин биқинига қапишиб қалдирғоч қўниб турган экан! Укам ўзини туюлмади.

— Ур-ре-е, қалдирғоч! — деб равонни бошига кўтарди. Иргиб ўрнидан турди.

— Ўчир! — дедилар онам таҳдидли товуида, лекин овозларини баландлатмай.

— Нимага қўниб турибди? — ҳайрон бўлиб сўради кичик акам.

— Ўшатта миҳ бор... қолиб кетган... Дадамнинг бепарво ва бамайлихотир айтган гапидан ҳаммамизнинг ҳайронлигимиз баттар ортди.

— Ҳеч қайсимиз кўрмаган миҳни, шу қуш топибди-да!..

— Секин, Умид! — онамнинг овозларида ҳам эҳтиёткорлик, ҳам қувонч, фавқулодда мамнунлик шарпаси яққол сезилди. — Чўчиб кетмасин.

— Қўниб тураверадими? — сўрадим мен қалдирғочнинг қизғиш томоғидан, жасажжигина, юм-юмалоқ бошидан кўз узмай.

— Кечаям кирганди. Ҳайдасам, рос-са айланиб-айланиб учди-де, деразадан чиқиб кетди. Яна кирибди.

— Ҳай, бемаза, нега ҳайдайсан?! Уч кундан бери айланишадия. Бугун тунашга қолди.

Онам бировлардан порозилансалар энг оғир сўзлари «бемаза» бўларди. Демак, укамнинг қалдирғочни ҳайдагани енгил гуноҳ, «бемаза» деган сўзлари шунчаки жўн танбеҳ эмас эди.

— Ҳайдамайми, ойи?! — бояги ҳовлиқишидан тича бўшашиб сўради укам.

— Йўқ, ҳайдама, — дедилар онам худди қалдирғоч эшитиб қолишидан хавотирлангандай шивирлаб. — «Шетга уя қурсам рухсат берасизларми-и?» деб ижозат сўрагани, шу туриши. қалдирғочни ҳайдаса ёмон бўлади...

Эсимда, пиёладаги чойни майдалаб хўплаб ўтирган дадам бирдан товуш чиқармай, елкаларини силкита-силкита кулиб юбордилар.

СИРОЖИДДИН САЙИД

ЭГАСИ БОР ЮРТ

Очсанг давронларнинг китобларини,
Қанча карвонларнинг эртаги бордир.
Тингла доноларнинг хитобларини:
Эгаси бор юртнинг — эртаси бордир.

Дунёнинг манзили маконларида
Бир рўзгор бут бўлса, тўрттаси хордир.
Боққил бул диёрнинг қўрғонларига:
Эгаси бор юртнинг - эртаси бордир.

Бунда ой, қуёшдан чехралар олган
Ўғил ҳам қизларнинг эркаси бордир.
Ҳар айтган сўзидан Ватан тугилган
Эгаси бор юртнинг - эртаси бордир.

Милён ўзбекларнинг умидлари жам
Милён бу овозлар - номус ҳам ордир.
Чопдим шеърларимни қўлтиқлаб мен ҳам:
Эгаси бор юртнинг - эртаси бордир.

Қалдирғочларга бер айвонларингни,
Қушининг ҳам бек билан бекаси бордир.
Сингилжон, экавер райхонларингни:
Эгаси бор юртнинг - эртаси бордир.

Умр гоҳи ширин, гоҳи талх бўлгай,
Улуғ ниятларга Оллоҳ ҳам ёрдир:
Эгаси бор юртнинг эли халқ бўлгай,
Эгаси бор юртнинг - эртаси бордир.

ИҚБОЛ МИРЗО

Айтгил, дўстим

Бошинг эгиб, таъзим айла, шукрона айт,
Сени гулдек эркалаган чаман учун.
Осмонларда юрган бўлсанг, тупроққа қайт,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Кўзи қора, юраги оқ шу эл учун,
Тупроқ учун, шу юрт учун, чаман учун,
Улуғ инсон бошлаб берган шу йўл учун,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Элдан кетиб, эл бўлганни ким билади?
Дон ахтарган гўштхўрларга ем бўлади.
Дил қонаса, она тупроқ эм бўлади,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Қачонгача қорнинг ўйлаб ўтадирсан?
Қачонгача кўкдан чалпақ кутадирсан?
Ахир ватан битта, сен ҳам биттадирсан,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Бунча бино қўйма заррин чопонларга,
Саратонда япроқ бўлгин деҳқонларга,
Суянгани таёқ бўлгин чўпонларга,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Ҳеч кимдан кам эмассан, кам бўлмагайсан,
Ерда қолсанг, офтоб бўлиб кулмагайсан.
Қачон белни маҳкам тортиб боғлагайсан?
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

Шу сойлардан сувлар ургин юзингга сен,
Бир бор назар солгин босган изингга сен,
Шу саволни бериб кўргин ўзингга сен,
Айтгил, дўстим, нима қилдик ватан учун?

ФАХРИЁР

КЕЧИНМА

...the best way out is always through...

Robert Frost

(Энг зўр чиқиш йўли ҳамиша орадан ўтади
Роберт Фрост)

ким ўйлаб топган экан бу сўзни
идишига ўхшаш бир сўз
нимани жойласанг жойлашаверар

бемор иштаҳасидай
нозик эмас сўзнинг таъби у қадар

гуноҳ каби умрни кечирмоққа
дунёга келган банданинг
ўзга имкони йўқдир

кечинма
умрни кечирмоқ жараёнида
банданинг кўнгилга туккан туйғулари
бўйиндаги сиртмоқ каби туйғуни
кечирганинг эвазига
ким ечиб олади
билмайсан

кечинма
сиртмоқдай маҳкумлик
ўқилмаган ҳукминг шарпаси
муқаррар қатл

Ҳар ким бўйнида
бир сиртмоқ қатлни кўтариб юрар
кечинма қилиб

ўлим қўрқинчимас
фақат кечинмага чидаб берсанг бас
фақат тасаввурга дош берсанг бўлди

кечинма
сиртмоқ каби
бу дунёда ечилмас

кечкининг
кечиргининг қолдиги
кечинма
13 рақами каби
ҳеч нарсага бўлинмас парчаланмас
унинг
катталашиб бораётган яхлитлиги
юракни ёради қоқ ўртасидан
ҳаёт ва мамотга тенгдан насиба
улашади одил кечинма

кечинма
кўнгил ҳукми

адо этилмагунча
ҳукмдан қутулиб бўлмайди

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Ифодали ўқишнинг илк қадамлари.....	4
Ўқиш суръати ва матн мазмунини ўзлаштиришга оид машқлар.....	9
Мақоллар ва уларни ифодали ўқиш хусусиятлари.....	12
Насрий асарларни ўқиш хусусиятлари.....	13
Масалларни ифодали ўқиш.....	28
Шеърый асарларни ифодали ўқиш.....	31
Диалогларни ифодали ўқиш.....	34
Матн намуналари.....	39

«Ифодали ўқиш»

тўгараги учун материаллар

Муҳаррир

Техник муҳаррир

Дизайнер

Саҳифаловчи

Б. Ботиров

А. Назаров

Б. Тўхлиев

Н. Раҳмонов

Босишга 2011 йил 20 октябрда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$ Times гарнитураси.

Офсет босма. Шартли б.т.: 4,5. Адади 100 нусха.

Буюртма №32

"БАЁЗ" МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.